

શ્રી યશોવિજયજી

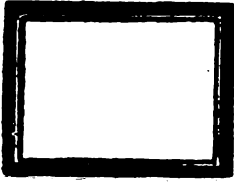
જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૨૨૫૬

ઓઁ હિંદી સાહિત્યમાં
આપેલો ફાળો

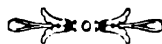

ગુજરાત વર્ત્તમાન સોસાયટી-અમદાવાદ

શ્રેષ્ઠ સોરાખજી જમશેદજી જીજીભાઈ સમારક ગ્રંથ નં. ૩૦

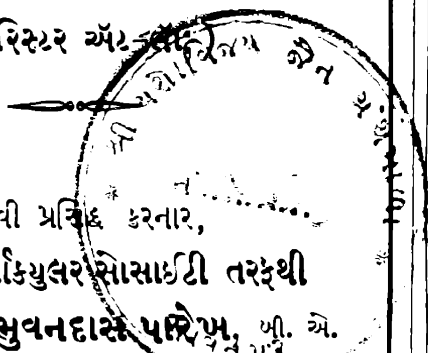
ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો

લેખક :

શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી

(બારિસ્ટર એન્ડ લેખક)

છપાવી પ્રવિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, ખી. એ.

આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

કિંમત ચાર આના

મુદ્રક :—ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતા
મુદ્રણાલય :—વસંત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
મુદ્રણસ્થાન :—ઘીકાંટા રોડ-ધેજાભાઈની
વાડી,--અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૯૩
સન ૧૯૩૭
આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

શેઠ સોરાખજી જમશેદજી જીજીભાઈ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત

ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં મુંબાઈના મશહુર શેઠ સોરાખજી જમશેદજી જીજીભાઈ અમદાવાદ પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમણે ગુજરાતના જુવાન માણસોમાં બુદ્ધિનાં કામ કરવાની હોંશ વધારવાને તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં ઉપયોગી કામને પુષ્ટિ આપવા સાં ૩. ૨૫૦૦) સોસાયટીને સોંપ્યા હતા અને એવી ઈચ્છા જણાવી હતી કે તેની પ્રેમીસરી નોટો લઈ તેના વ્યાજમાંથી ઇનામ આપી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ તથા પુસ્તક રચાવવાં. તે પ્રમાણે આ ફંડમાંથી આજ સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી સોસાયટીએ છપાવેલાં છે.

- (૧) ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ (૩ જી આવૃત્તિ)
- (૨) દૈવજ્ઞ દર્પણ
- (૩) ગુજરાતના ભીખારીઓ
- (૪) ભિક્ષુક વિષે નિબંધ
- (૫) અર્થશાસ્ત્ર
- (૬) સ્ત્રી નીતિધર્મ (૫ મી આવૃત્તિ)
- (૭) ગુજરાતના ઉત્કર્ષનાં સાધન વિષે નિબંધ
- (૮) દુકાળ વિષે નિબંધ
- (૯) સેવિંગ એકની અગત્ય વિષે
- (૧૦) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
- (૧૧) અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો (૩ જી આવૃત્તિ)
- (૧૨) જ્ઞાન વચન
- (૧૩) પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા
- (૧૪) પ્રેસિડન્ટ લીકનનું ચરિત્ર
- (૧૫) મોહસિનીનાં નીતિવચનો
- (૧૬) માર્કોપોલોનો પ્રવાસ

- (૧૭) જીવતત્ત્વ
- (૧૮) વનસ્પતિ તત્ત્વજ્ઞાન
- (૧૯) નવરાશના વખતમાં ગમ્મત અને જ્ઞાન
- (૨૦) ખેતર વાડી અને બગીચાની ઉપજ વધારનારા ખાતર વિશે નિબંધ
- (૨૧) બ્રિટિશ હિંદનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૧ લો
- (૨૨) અગ્નિમાંઘ
- (૨૩) નિરોગી રહેવાના ઉપાય
- (૨૪) યજ્ઞ રહસ્ય
- (૨૫) સૌન્દર્ય અને લલિતકળા
- (૨૬) વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ
- (૨૭) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન માળા નં. ૧
(રેડીયો, વાયરલેસ, પીકચર્સ, અને ટેલીવીઝન)
- (૨૮) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન માળા નં. ૨
(મજ્જતતંત્ર, ચિત્તશાસ્ત્ર, ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ચિત્તશાસ્ત્ર)
- (૨૯) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન માળા નં. ૩
(ગુજરાતની વનસ્પતિઓ)
- (૩૦) ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો

ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં

આપેલો ફાળો

ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં કાંઈ ફાળો આપ્યો છે કે નહિ, અને આપ્યો છે તો કેટલો અને કેવો, એ અંગે વિચાર કરતાં ભેગા ભેગા ખીખ કેટલાક પ્રશ્નો સ્પુરી આવે છે. એમની જાણાજાણુ કર્યા પૂર્વે ગુજરાતમાંના હિંદીના પ્રચાર તરફ સ્થેજ દષ્ટિપાત કરીએ, તો જણાય છે કે, પોણોસો વર્ષ પૂર્વેની જનસમાજની કેળવણીની સ્થિતિ તપાસતાં તે કાળના આપણા “અહુશ્રુત” માણસો ખમ્મસ કરીને વૃજભાષાનો અભ્યાસ કરતા. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનાં નવ રત્નો પૈકી મહાકવિ નંદદાસજીની “માનમંજરી” અને “અનેકાર્થમંજરી”થી આરંભ કરીને સુંદર શૃંગાર, કવિપ્રિયા, રસિકપ્રિયા, છંદ શૃંગાર, ભાષાભૂષણ, વિહારીસતસધ, વૃંદસતસધ અને જમુરામ રાજનીતિ વગેરે ગ્રંથો શીખાતા. વયોવૃદ્ધ થતાં સુંદરવિદ્યાસ, તુલસીકૃત રામાયણ, યોગવાશિષ્ઠ વગેરે વંચાતા. રાજકોટના આગળના એક કાકોરકુમાર શ્રીમહેરામણસિંહજી અને મિત્રોએ લખેલો પ્રવીણસાગર ઘણો માનનીય ગ્રંથ મનાતો. ભરૂચના વાણીઆ ગૃહસ્થે પોતાની મરણ પામેલી બહેન રતનબાઈની યાદગીરી સારૂ લખેલી “ઉપદેશબાવની” “કિશનબાવની” પણ મોઢે કરતા. એક ગુજરાતી ગૃહસ્થે (લલ્લુરામજી) લખેલો “પ્રેમ-સાગર” અઘાપિ વૃજભાષાનો શિષ્ટ ગ્રંથ ગણાય છે. થોડું સંસ્કૃત શીખીને વાતચીતમાં સંસ્કૃત શ્લોક અને ભાષાનાં સુભાષિત બોલવાનો રિવાજ હતો. મુત્સદ્દી વર્ગમાં જે માણસોમાં આવું અને સંસ્કૃત ભાષાનું

આટલું યે જ્ઞાન ન હોય તે ગમાર ગણાતો. મારા “સાહિત્યના દિગ્દર્શન”માંથી લીધેલું આ અવતરણ આપણી ગુજરાતના હિંદી સાથેના વ્યવહારનું દિગ્દર્શન કરાવે છે.

હિંદી પ્રચારને એ તરફથી સારો આશ્રય મળતો. રજવાડામાં ભાટ-ચારણ કવિ વગેરે સારી રીતે પોષાતા. ધણુખરા રાજાઓ પણ ભાષામાં પ્રવીણ હતા. રસ, અલંકાર, નાયક-નાયિકાભેદ વિગેરે સંસ્કારી જ્ઞાનને માટે ભાવનગરના વિજયસિંહજી પ્રખ્યાત હતા. જમસાહેબ અને ધ્રાંગ-ધ્રાના માજી રાજસાહેબ તો એ સાહિત્યના જખરા અભ્યાસી હોઈ પ્રમાણરૂપ મનાતા. શ્રીવલ્લભ-સંપ્રદાયના આગમન સાથે ભાષાની દૃષ્ટિયે વૈષ્ણવોની તરફથી ઉત્તેજન મળ્યું. મંદિરોમાં સમય સમયનાં કીર્તનો થતાં, તે પણ ભાષામાં જ થતાં.

આ પ્રમાણે સેંકડો વર્ષોથી ગુજરાતમાં હિંદીનો પ્રચાર હોવાથી ઘણા માણસો એનાથી પરિચિત હતાં. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં કાંઈ ફાળો આપ્યો છે કે નહિ અને આપ્યો છે તો કેટલો એ સંબંધે વિચાર કરતાં ભેગા ભેગા કેટલાક ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો સહજ વિચાર કરીએ.

“હિંદી એ બોલ આપણી તરફ હમણાંજ વપરાશમાં આવ્યો છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પ્રાંત પરત્વે જુદી જુદી બોલીઓને આપણી તરફ તો ભાષા-વૃજભાષા જ કહેતા. અમે આ લખાણમાં એ જૂના રૂઢ થઈ ગયેલા અર્થમાં ભાષા સારૂ વૃજભાષા એ નામ જ વાપરીશું. સઘળી તરેહની હિંદી જેવી કે તુલસીકૃત રામાયણની, સતસઘઓની અને પ્રેમસાગરની એ બધીને સુમમતાની ખાતર વૃજભાષા જ કહીશું.

પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે ગુજરાતમાં વૃજભાષાનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરાતો? એ ભાષા શિષ્યવાનનાં સાધનોને અભાવે શિષ્યનાર કોઈ જાણીતા વૃજભાષાના જાણકાર ખમ્મે શિષ્યના જતા. ત્યાં એમને કવિ નંદદાસજીની માનમંજરીથી આરંભ કરવો પડતો. ગરથ ગાંઠે અને

વિદ્યા પાઠે એ કહેણી મુજબ શિખવાનું કાવ્ય મોઢે જ કરતા. “માનંજરી” પૂરી કરીને એ જ કવિની “અનેકાર્થમંજરી” વંચાતી. “માનમંજરી” કોષ હોવા છતાં એ એક રસિક કાવ્યનો ગ્રન્થ છે. શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાના પ્રીતિ કલહનું રસિક વર્ણન કરતાં અમરકોષને આધારે શબ્દાર્થકોષ આપેલો છે. આ બે ગ્રન્થો શિખવાથી શબ્દ જ્ઞાન સાફ થતું. આ પછી કોઈ કાવ્ય વાંચતા. ભાષાનું વ્યાકરણ હોય એનો શિખનાર કે શિખવનાર કોષને ખ્યાલે નહોતો. આમ હોવાથી શબ્દનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ યાદ રહેતાં, પણ વ્યાકરણના જ્ઞાનના અભાવે સંસ્કારી જ્ઞાન સંપાદન ન થતું. વૃજભાષા શિખવાની ધગશમાં અમે કેટલાક મિત્રો સ્વ. કવીશ્વર દલપરામજીની પાસે ગયા હતા. અને સુંદરશૃંગાર શિખવવાની યાચના કરી હતી. એમણે સુંદરશૃંગાર શિખવવાની ના કહી અને કહ્યું કે તમે હજુ નાના છો. તમને હું એ ગ્રંથ નહિ શિખવું. માનમંજરી શિખો. માનમંજરી શિખ્યા બાદ ખોળતાં ખોળતાં અમારા સ્વજ્ઞાતિ કવિ ઉત્તમરામજીની પાસે ગયા. એ વૃદ્ધજને અમને સુંદરશૃંગાર શિખવ્યો. કોઈ દિવસ કામમાં હોવાથી, કોઈ દિવસ તમિયત નાદુરસ્ત હોવાથી એ વૃદ્ધ સંજ્ઞને કડકે કડકે એ પુસ્તક શિખવ્યું. આમ વૃજભાષા શિખનારને ઘણી મુશિયત પડતી.

વૃજભાષાના પુસ્તકો મળ્યાં એ પણ દોહલું હતું. કોષની પાસે કોઈ ગ્રંથ હોય અને કૃપા કરી આપે, તો તે શિખાય. આ તો સાઠ-સિત્તેર વર્ષની વાત કહી, પણ એની પહેલાં તો ઘણીએ અડચણો પડતી હશે.

વૃજભાષાના આવા પરિચયને પરિણામે એ ભાષામાં કાંઈ લખવાની લાલસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. નાનપણમાં ભાષામાં લખેલું મ્હારું “હરિશૃંગાર” નામનું ન્હાનું કાવ્ય થોડા વર્ષ ઉપર મારા હાથમાં આવ્યું હતું. એ વાંચતા મ્હને એટલું હસવું આવ્યું અને છોકરવાદી ભર્યું જણાયું કે મેં એના ફાડીને ટુકડા કરી નાંખ્યા. પણ બધા કાંઈ મારી પેઠે લખવાનું મુકી દે એમ બને નહિ. અમારા

વખતમાં કેટલાક માણસો વૃજમાં સારી કવિતા લખતા. વૃજભાષામાં લખવાનો મોહ જૂના કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને જૂના કાળમાં પણ ઘણા ગુજરાતીઓએ વૃજભાષામાં સારાં કાવ્યો લખ્યાં છે.

પણ ભાષાને અંગે અમે પ્રથમ કહ્યું છે તે ફરીથી કહીશું, કે એ ભાષા શુદ્ધ વૃજભાષા નહતી. હિંદી અને ફારસી વગેરેના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતી ઉર્દૂમાં જ કેટલો ભેદ જણાય છે ? ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ઉર્દૂ અને આપણી તરફના મુસલમાન ભાષાઓ બોલે છે તે ઉર્દૂ, એમાં ગાડાગમે તફાવત છે. સુશિક્ષિત હોય તે સિવાય ઉત્તર-હિંદની સંસ્કારી ઉર્દૂ અહીંના સામાન્ય મુસલમાન સમજી શકે નહિ. એટલે ગામડાંઓમાં અને કસબાઓમાં બોલાતી ઉર્દૂની તો વાત જ કરવાની નથી. “અખી તલગ અ્યાં જયા તા.” એવું બોલનાર પણ ઉર્દૂ-મુસલમાની જ બોલે છે કની !

આવી પરિસ્થિતિમાં ભાષા-શુદ્ધિની બાબત ઉપર આડાકાન કરીને ગુજરાતી કવિઓએ વૃજમાં શું શું લખ્યું છે તે જ જોઈશું. બનશે ભાંસુધી દરેક કવિની કવિતામાંથી વાનગી આપવાનો પ્રયત્ન પણ કરીશું. આ સંબંધે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે યથાસ્થિત લખતાં જરૂરના અન્યો ઉપલબ્ધ થઈ શકતા નથી. પ્રયાસ કર્યા છતાં અધા અન્યોનો પત્તો લાગતો નથી. પત્તો લાગે તો એ જુનાં પુસ્તકો મળવાં સુલભ નથી. આમ હોવાથી કવિઓની ભાષા શુદ્ધિને અંગે કહેવું એ શક્ય નથી.

જૂના કવિઓની વાત કરતાં છેક નરસિંહ મહેતા અને ભાલણના

સમયથી ગુજરાતીઓએ હિંદીમાં લખ્યું હોય એમ

ભાનુજી

૧૫ મું સૈકું

જણાય છે. ભાલણના દશમ-સ્કંધમાં વૃજભાષાનાં

પદો દષ્ટિગોચર થાય છે. એ અધાં ભાલણનાં

લખેલાં ન હોઈ એમાં કેટલાક ભાલણનાં

પણ છે. એની; પૂર્વના કોઈ કવિએ વૃજભાષામાં લખ્યું જાણ્યું

નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંની દશમની પ્રતિમાં વૃજભાષાનાં

પદો છે. તે વખતે લહીઆઓએ ઉમેર્યાં પણ હોય. પણ ભાલણી
છાપવાળાં પદો તો ભાલણીનાં જ હોવાં જોઈએ. દશમમાં ભાલણે,
અગર લહીઆઓએ ખીજ કવિયો જેવા કે સુરદાસ, મીરાંબાઈ, રસા-
તલનાથ, ગંગાધર અને વિષ્ણુદાસ એમનાં લખેલાં-એમની છાપવાળાં-
વૃજભાષાના ૫૬ લીધેલાં છે. ભાલણીની છાપવાળું એકાદ ૫૬ નમૂના
તરીકે આપ્યું છે.

(૧) કોન તપ કીનોરી માઈ નંદરાણી, કોન.

લે ઉછંગ હરિકું પય પાવત મુખ ચુંબન મુખ મીનોરી મા.

તૃપ્ત મયે મોહન ય્યું હસત હૈં તબ ઉમગત અધરહુ કીનોરી મા.

જસોમતી લટપટ પૂછત લાગી બદન લેચિત બલિનોરી મા.

રિદે લગાય વરજુ મોહિ તું કુલદેવા દીનોરી મા.

સુંદરતા અંગ અંગ કાઁ વરનુ તેજ હી સબ જગ હીનોરી મા.

અંતરિખ સુર ઇન્દ્રાદિક બોલત વૃજજન કો દુખ સ્વીનોરી મા.

ઈહ રસસિંધુ ગાન કરી ગાહત ભાલન જન મન મીનોરી મા.

મીરાંબાઈનું નામ અને ઇતિહાસ જાણીતો છે. એઓ મેડતિયાના

રાકોડ રત્નસિંહના પુત્રી, રાવ ઇહાજના પૌત્રી

મીરાંબાઈ

અને જોધપુર વસાવનાર જોધાજીનાં પ્રપૌત્રી

હતાં. ચોકડી નામે ગામમાં એમનો જન્મ સંવત્

૧૫૭૩ માં થયો હતો. એમનો વિવાહ ઉદેપુરના મહારાણાકુમારશ્રી

બોજરાજજીની સાથે થયો હતો. સંસાર સંબંધ છોડી એમણે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને

પોતાના પતિ માન્યા હતા. એમના સાસરામાં અને ખિયેરમાં કોઈ જાતની

ન્યૂન નહોતી, છતાં મીરાંબાઈ કોઈ દિવસ પલંગ પર ન સૂતાં. દરેક વાતે

ઋષિઓનું અનુકરણ કરતાં. એઓ લક્ષ્મી રસમાં તક્ષીન બનીને

આનંદમાં રહેતાં. પોતાના મંદિરમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની મૂર્તિ સન્મુખ નૃત્ય

કરતાં અને ગાતાં. એમની આવી રહેણી કરણીથી નારાજ થઈ એમનાં

સ્વજનો એમનાં પર રૂક્યાં રહેતાં. એતદર્થ એમને મારવાને વિષ પ્રયોગ પણ કરાયા હતા; પરન્તુ મીરાંના પરમેશ્વર રક્ષક હતા. સાસરીયાં અને પતિ સાથે વૈમનસ્ય થતાં જુદાં જ રહેતાં. ભજનનાંદમાં મગ્ન થઇ દૂર યાત્રાએ જતાં. વૃંદાવન અને દ્વારકાના પ્રત્યેક મંદિરમાં એમણે પોતે ગાન કર્યું હતું. જનતામાં એમનું ઘણું જ માન હતું અને જ્યાં જ્યાં એઓ જતાં ત્યાં સરવે એમને અનન્ય ભક્ત માની એમનો સત્કાર કરતા. આખરે રાણાજીને એમના સુચરિત્ર પ્રત્યે શંકા દર્શાવવાને લીધે પશ્ચાતાપ થયો હતો. એક દિવસે મહારાણા ભોજરાજે લિલ્લુક વેશમાં ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરી વૃંદાવનમાં મંદિરમાં જ્યાં મીરાંબાઈ હતાં, ત્યાં જઈ મીરાંબાઈ પાસે લિલ્લા માગી. પ્રત્યુત્તર આપતાં મીરાંબાઈએ કહ્યું કે—“એક લિલ્લુક પાસે આશિર્વાદ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે, જે આપને લિલ્લામાં આપી શકાય.” ભોજરાજે ફરી કહ્યું “ નહિ ત્હમે મને દાન આપી શકો છો; ” મીરાંએ પ્રશ્ન કર્યો—“ કયી રીતે ? ” “ મ્હને ક્ષમા કરીને ” આમ કહી ભોજરાજે પોતાના ભગવાં વસ્ત્રો દૂર કર્યા. મીરાંબાઈએ એમને ઓળખ્યા અને ક્ષમા કરી અને રાણાજીની ઇચ્છાનુસાર પુનઃ ચિત્તોડગઢ પધાર્યાં. એમણે “ નરસિંહજીકા માયરા, ” “ ગીત ગોવિંદની ટીકા, ” “ સોરઠા ” પદ અને “ રાગગોવિંદ ” નામના ચાર ગ્રંથો લખ્યા છે. એમનાં પદો પ્રચલિત હોવાથી અને ઘણે મોટે ગવાવાની પરંપરાથી એમની ભાષામાં ફેરફાર અને ઉમેરણ બહુ જ થયું છે. એમનાં કેટલાંક પદની ભાષા તો ફરતાં ફરતાં વર્તમાન ગુજરાતની બની ગઈ છે. એમની કવિતામાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પ્રગાઠ ભક્તિ ઝળકી રહી છે. અમારા મિત્ર જોધપુરવાળા સાક્ષર શ્રી મુન્શી દેવીપ્રસાદજી મીરાંબાઈના ત્રણ જ ગ્રંથો છે એમ માનતા. કુમારશ્રી ભોજરાજનું અવસાન એમના પિતાના જીવતાં જ થયું હતું.

મીરાંબાઈની ભક્તિની લેહથી એમના સ્વજનો એમના પર રૂક્યાં હતાં તે સમયે એમણે ગૌસ્વામી તુલસીદાસજીને પોતાના વર્તનને અંગે

अभिप्राय पूछ्यो હતો. એના પ્રત્યુત્તરમાં ગોસ્વામીજીએ નીચે આપેલું
૫૬ લખી મોકલ્યું એવી આખ્યાયિકા છે.

जिनके प्रिय न राम बैदेही ।

ते छांडिए कोटि बैरी सम यद्यपि परम सनेही ॥

तय्यौ पिता प्रलहाद, बिभिषण बंधु, भरत महतारी ।

बलि गुरु तज्यो, कंत वृजवनितन भे सब मंगलकारी ॥

પરન્તુ આ વાત બંધએસ્તી આવતી નથી. મીરાંબાઈએ સંવત્
૧૬૦૩ માં દ્વારકામાં દેહ તજ્યો હતો. તુલસીદાસજીનું અવસાન સંવત્
૧૬૮૦ માં થયું હતું. મીરાંબાઈ અને તુલસીદાસજીનો કવિતા-કાલ
એક હોઈ શકે નહિં.

(૧) बसो मेरे नैननमें नंदलाल.

मोहनि मूरति, साँवरी सूरति, नैना बने रसाल ।

मोर मुकुट, मकराकृत कुंडल, अरुन तिलक दिए भाल ॥ ब.

अधर सुधारस मुरली राजति, उर वैजंती माल ।

छुद्र घंटिका कटि तट शोभित, नूपुर शब्द रसाल ॥ ब.

(૨) મીરાં પ્રભુ સંતન સુખદાઈ ભક્તવચ્છલ ગોપાલ ।

भजि मन चरन कमल अविनासी (ટેક)

जेतइ दीसे धरनि गगन बिच तेतइ सब उठी जासी ।

कहा भयो तीरथ व्रत कीने कहा लिए करबत कासी ॥

इस देहीका गरब न करना माटीमें मिलि जासी ।

यों संसार चहरकी बाजी सांझ पड्यां उठ जासी ॥

कहा भयो है भगवां पहरयां घर तज भए सन्यासी ।

જોગી હોય જુગુતિ નહીં જાની ઉતરી જનમ ફિરી આસી ॥
 અરજ કરૌં અબલા કરજોરે શ્યામ તુમારી દાસી ।
 મીરાંકે પ્રમુ ગિરધર નાગર કાટૌં જમકી ફાંસી ॥

નરમિયા અગર નરમિ નામના જૂનાગઢના એક કવિયે વૃજ-
 ભાષામાં કવિતા લખી છે. જૂનાગઢમાં આ કવિ
નરમિયા ૧૫૯૦ સંબંધી કશી હકીકત મળતી નથી પણ એની
 સ્કુટ કવિતા ઉત્તર હિંદમાં જાણીતી છે.

ગિરધરલાલ નાગર આહ્વાલ મોટો વિષ્ણુભક્ત હતો. અને એ
 સંવત્ ૧૭૩૬ માં હયાત હતો. એની કવિતા
ગિરધરલાલ નાગર ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં જાણીતી છે. એણે રાધા-
 ૧૬૦૦ કૃષ્ણના વર્ણનમાં કવિત, કુંડળિયા વગેરે ઘણી
 કવિતા લખી છે.

સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાત પ્રાન્તના ધોંન નામના
ધોંન કવિયે સ્કુટ કવિતા ઘણી લખી છે, જે ઉત્તર-
 ભારતમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

મહાત્મા દાદુદયાલજી સંવત્ ૧૬૦૧ થી ૧૬૬૭ પર્યંત હતા.
 એમની જાતભાત સંબંધી નિશ્ચિત વાત જાણુ-
દાદુદયાલજી ૧૬૦૧ વામાં નથી. કોઈના મતે એઓ જાતે મોચી
 થી ૧૬૬૭ હતા. અને એમનું નામ મહાબલી હતું. કેટ-
 લાક એ સારસ્વત આહ્વાલ હતા એમ માને છે.

અમદાવાદમાં મંતવ્ય છે કે એઓ અમદાવાદના મન્સુરી હતા. પોતે બહુ જ
 શાંત પ્રકૃતિના હતા. કોઈ પર ક્રોધ કરતા જ નહીં. અને સવળાં પર
 દયા રાખતા. આથી એમનું નામ “દયાલ” પડ્યું હતું. સવળા દાદા કહીને

સંબોધતા તે પરથી એ દાદુ કહેવાયા. “ દાદુદયાલ ” એમનું નામ ગુણ ઉપરથી પડેલું નામ હતું. એઓ મોટા ઉપદેશક હતા. એમનો પંથ “ દાદુ પંથ ” કહેવાય છે. એમના શિષ્યોમાં સુંદરદાસ, રંગબાજી, જનગોપાલ, જગન્નાથ, મોહનદાસ અને ખેમદાસ વગેરે સારા કવિયો થઈ ગયા છે. એમણે પોતાની કવિતા દ્વારા ઈશ્વરભક્તિનો સારો ઉપદેશ કર્યો છે.

(૧) મન રે રામ બિના તન છોજઈ ।

જબ યહ જાઈ મિલઈ માટી મેં તબ કહુ કહસહિ કોજઈ ।

પારસ પરસ કૈંચન કરિ લીજઈ સહજ સુરત સુખ દાઈ ॥

(૨) અજહૂં ન નિકસે પ્રાન કઠોર ।

દરસન બિના બહુત દિન બીતે સુંદર પ્રીતમ મોર ॥

ચાર પહર ચારહુ જુગ બીતે રૈનિ ગૈંવાઈ મોર ।

અવધ ગયે અજહૂં નહિ આયે કતહૂં રહે ચિત ચોર ॥

કંબહૂ નૈન નિરખિ નહિં દેખે મારગ ચિતવત તોર ।

દાદુ અહસહિ આતુરિ બિરહિનિ જહસહિ ચંદ ચકોર ॥

પુહકર કવિ જાતે કાયસ્થ હતા. અને ગુજરાતમાં કાઠિયાવાડમાં

સોમનાથની પાસેની કોઈ જગાના રહીશ હતા.

પુહકર ૧૬૮૧ કહેવાય છે કે જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં

૧૬૮૧ માં એઓને કોઈ કારણને લઈને આગ-

રાના કેદખાનામાં નાંખ્યા હતા. કારાગૃહમાં રહે રહે એમણે “ રસ-

રતન ” નામે ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. આ ઉપરથી પ્રસન્ન થઈ જહાંગીરે

એમને છોડી મુક્યા હતા. એ ગ્રંથમાં રેભાવતી અને સૂરકુમારની

પ્રેમકથા વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવી છે. વૃજભાષાનો આ ગ્રંથ કંઈ કંઈ

પ્રાકૃત મિશ્રિત છે.

(૧) ચલે મત્ત મૈમંત જુમંત મત્તા, મનૌ બદલા સ્યામ માથૈ ચલંતા ।
 બની બાગરી રૂપ રાજંત દંતા, મનૌ બગ્ગ આષાઢ પૌંતૈં ઉદંતા ।
 લસેં પીત લાલૈ સુઢાલૈં ઢલકૈં, મનૌ ચંચલા ચૌંધિ છાયા છલકૈં ।

(૨) ચંદ્ર કી ઉજારી પ્યારી નૈનન નિહારી
 પરૈ ચંદ્ર કી કલા મૈં દુતિ દૂની દરસાતિ હૈ ।

લલિત લતાનિ મૈં લતાસી ગહિ સુકુમારિ—
 માલતી સી ફૂલૈ જબ મૃદુ મુસુકાતિ હૈ ।

પુહકર કહૈ જિત દેશિય બિરાજે
 તિત પરમ વિચિત્ર ચારુ ચિત્ર મિલિ જાતિ હૈ ।

આવૈ મનમાહિં તબ રહૈ મનહી મૈં
 ગહિ નૈનનિ બિલોકે બાલ બૈનનિ સમાતિ હૈ ॥

વામનદેવનો પુત્ર શિવાનંદ એ સુરતનો વડનગરો નાગર બ્રાહ્મણ હતો. એ સંવત્ ૧૭૦૦ માં હયાત હતો. આ શિવાનંદ ૧૭૦૦ કુટુંબ વિદ્વાતાવાળું હતું. હરિહર પંડ્યા અને સદાશિવ પંડ્યા નામે એ સારા વિદ્વાનો એ કુટુંબના જ હતા. ૨૫૦ કવિ નર્મદાશંકરનાં ધર્મપત્નિ “ ડાહીગવરી ” જેમને કવિએ “ ડાહી ઉત્તમ નાયકા, હું નાયક ઉત્તમ ” એમ સંબોધી પોતાનું એક કાવ્ય અર્પણ કર્યું હતું તે, આ કુટુંબમાં જન્મ્યાં હતાં.

શિવાનંદે પોતાના કાકાની આજ્ઞાનુસાર શિવપૂજનનો મહિમા વધારવા ધણાં પદો વગેરે ગુજરાતી, હિંદી અને મરાઠીમાં બનાવ્યાં છે. એ પોતે ભાગવતની કથા કરતો. એનાં ધણાં પદો અને ભજનો સુરતમાં અદ્યાપિ શિવમંદિરોમાં ગવાય છે.

વિક્રમની અઢારમી સદીમાં ભક્ત કવિયો ધણા થયા હતા એ
 આપણે જાણીએ છીએ. રામચંદ્ર નામના ગુજ-
રામચંદ્ર નાગર રાતી નાગર કવિયે સંવત્ ૧૭૦૦ ના અરસામાં
 ૧૭૦૦ “ગીતગોવિંદાદર્શ” અને “લીલાવતી” નામે
 એ ગ્રંથો રચ્યા છે. એઓ ઉત્તર હિંદમાં
 રહેતા હતા.

અમદાવાદમાં દેસાઈની પોળમાં રહેનાર આપણા પ્રસિદ્ધ સોની
 ભક્ત-કવિ અખાએ પણ વેદાંત જેવા ગહન
વેદાન્તિ કવિ અલ્લો અને શુદ્ધ વિષય પર હિંદી ભાષામાં ધણું
 કાવ્યો લખ્યાં છે. અખો પોતે સુશિક્ષિત ન
 હોવાને લીધે એના કાવ્યોમાં ઋણુતા નથી. એની આની સોનીના
 હથોડાના અવાજ જેવી કર્કશતાભરી છતાં સચોટ અસર કરે એવી
 છે. એની “ભાષા” લોકભાષા જેવી છે. એનાં કાવ્યોમાંથી થોડાં
 ઉદાહરણો નીચે આપીએ છીએ—

(૧) પ્રત્યક્ષકે પરમાન બિના નર, ધાવત ધુપત તોરત પાતી ।

પ્રત્યક્ષકે પરમાન બિના નર, નાચત ગાવત હોય હે યાતી ।

પ્રત્યક્ષકે પરમાન બિના નર, સ્વાવત, પીવત, શ્યામા સરાતી ।

ન પ્રત્યક્ષ પ્રમાન સોનારા, બિન ભરતાર જ્યું સોહે બરાતી ।

જ્યું જન સોયો એક સેજાપર, સો સ્વપ્ને સત કોટ મયો હે ।

હય હસ્તિ નર વાહન નરપતિ, સેન સુંદર જોષિતા નચ્યો હે ।

આઈ ગુરુ જગ્યો જન સોવત, તાકત અંતહી એક રહ્યો હે ।

તેસેં અલ્લા સોયા સ્વપ્ન સબ, દેસત સો ગુરુ જ્ઞાન દીયો હે ॥

(૨) જ્ઞાનઘટા ચઢ આઈ, અચાનક જ્ઞાનઘટા ચઢ આઈ । ટેક.

અનુભવ જલ બરસા બડી બુંદન, કર્મકી કીચ રેલાઈ । અચા-

દાદુર મોર શબ્દ સંતન કે, તાકી શૂન્ય મીઠાઈ । અચા.
 ચહુદશ ચિત્ત ચમકત આપનપોં, દામિનીસી દમકાઈ । અચા.
 ધોર ધોર ઘન ગર્જન ઘેહેરા, સતગુરુ સેન બતાઈ ॥ અચા.
 ઉમગી ઉમગી આવત હે નિશદીન, પૂરબ દિશા જનાઈ । અચા.
 ગયો ગ્રીસમ અંકુર ઉગીઆયે, હરિહરકી હરિઆઈ । અચા.
 શુક સનકાદિક શેષ સહરાયે, સોઈ અસ્વા પદ પાઈ ॥ અચા.

(૩) આનંદ અદ્ભુત આયા, અબ મોહે આનંદ અદ્ભુત આયા ।
 કીયા કરાયા કહ્નુબી નોંહિ, સેજે પીયાજીકું પાયા ॥ ટેક૦
 દેશ ન છોડા બેશ ન છોડા, નહિં છોડા સંસારા ।
 સૂતા નર નિદ્રાસેં જાગા, મિટ ગયા સ્વપ્ના સારા ॥ અબ.
 કૃપા ના અંતરસે છુટી, ગોઠા જ્ઞાન મિલાયા ।
 આલ અટક ફેલ સબ નિકસા, જડસે અજ્ઞાન ઉઠાયા ॥ અબ.
 ભલા કહે કોઈ, બુરા કહે કોઈ, અપની મતિ અનુસારા ।
 સ્વરા મોઠા લોહ પારસ પરસે, સોન ભયા અસ્વા સોનારા ॥ અબ.
 આ નાગર કવિનો સમય અને બીજી હકીકત ઉપલબ્ધ થતી
 નથી. પરંતુ એમણે “ વિચિત્ર માલિકા ”
 રામચંદ્ર નાગર “ વૃજવિલાસ કથા ” નામના ગ્રંથ
 રચ્યા છે.

સિંધમાં જન્મેલા રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયવાળા દેવચંદ્રજી નામના
 કાયસ્થે નવો પંથ ચલાવ્યો હતો. તેને ત્યાં એક
 મહેરાજ ૧૭૨૫ લવાણો નોકર હતો. આ માણસ જામનગરનો
 રહીશ હતો. દેવચંદ્રજીને ત્યાં એ જાણ વાસીદુ
 કરતો અને એકવાડ કાઢતો. ત્યાં રહે રહે એણે અભ્યાસ કર્યો. ગુજરાતી,

ફારસી, અરબી વગેરે શીખી એણે પોતે નવો પંથ ચલાવવાની ખટપટ કરી હતી. જૂનાગઢ, ધોરાજી, માંગરોળ વગેરે જગ્યાએ એણે પોતાના શિષ્યો કર્યા હતા. અમદાવાદમાં પણ થેહાક દિવસ એ રહ્યો હતો. છેવટે સુરત જઈને એણે પોતાનો પંથ ફીક જમાવ્યો. એક શિષ્ય-મંડળ ઉભું કર્યું. અને સૈયદપરામાં એક મોટું મંદિર બંધાવ્યું. એ મંદિરમાં એ પ્રવચન કરતો. શિષ્યો અને “પ્રાણનાથજી” અગર “જી સાહેબ” કહીને સંબોધતા. એની સ્ત્રી બાઈજીબાઈ નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ જ્યારે જમનનગર જાય ત્યારે સંસારીના જેવો વેષ રાખતો. અને સુરત આવે ત્યારે સાધુ બની જતો. એનો પંથ “પરીણામી” (પ્રણામી) કહેવાય છે. મહેરાજે પોતાના પંથનાં પુસ્તકો હિંદીમાં લખ્યાં છે. એના ગ્રંથમાં હિંદુ અને મુસલમાની ધર્મમાં સામ્ય બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને બંનેને એક કરવાનો યત્ન કર્યો છે. કલસ, સિંધ, વેદાંતવાણી, આશ્વરીકીર્તન, બડા સિંગાર, છોટા સિંગાર, મારમત સાગર, સ્વેલવત સુલાસા, પરધામનું વર્ણન આદિ એના હિંદી ગ્રંથો છે.

માળવામાં પ્રતાપગઢ દેવળીઆમાં કવીશ્વર દેવરામજી રહેતા હતા.

જાતે વિસનગરા નાગર હતા. રાજ તરફથી

કવીશ્વર દેવરામજી એમને કવીશ્વરનું ઝિફ મળ્યું હતું. એમણે ૧૭૨૫ ના અરસામાં હિંદીમાં પરચુરણ ધણી કવિતાઓ લખી છે.

એમના બનાવેલા એક ગ્રંથની નકલ અમારા.

જોવામાં આવી હતી. એમના પુત્ર-

લક્ષ્મીરામજી કવીશ્વરે પણ હિંદીમાં ધણી કવિતા કરી છે.

લક્ષ્મીરામજી જાતે એક સારા ચિતારા પણ હતા. પ્રતાપગઢના રાજ્યકર્તાઓની છાંયીઓ એમણે ચિતરી હતી. લક્ષ્મીરામજી કવીશ્વર મારા પિતાના માતામહ થતા. એમને બે દિકરા હતા. જેમાંનાં એકની પાસે એમની કવિતા, ચિત્રો અને કાગળો હતા જે અમારા જોવામાં આવ્યા હતા. કમનસીબે એમનો નિર્વંશ ગયો અને એમની બધી મિલકત

એમનાં પત્નિ જે એમની પછીથી ગુજરી ગયાં તેમનાં સગાંના હાથમાં ગઈ. બધા કાગળો પણ ભેગા ગયા. અજ્ઞાન માણસો કરે છે તે પ્રમાણે તે બધા કાગળના ટોપલા થયા. માળવામાં કોઈની પાસે હોય તે જ અસ્તિત્વમાં રહ્યું હશે. સંવત્ ૧૮૯૭ માં લક્ષ્મીરામજીના પુત્ર રામચંદ્ર કવીશ્વરને મહારાવત શ્રી સામંતસિંહજીએ મોટો ગરાસ આપ્યો હતો, એમ એમને મળેલા તાંબાપત્ર ઉપરથી જણાય છે. રામચંદ્ર કવીશ્વર મહારા પિતાના મામા થતા હતા. એમના ગુજર્યા પછી એ વંશમાં એક પુત્ર રહ્યો હતો. એમનો વર્તમાન વંશજ એક જુવાન છે જેને કવિતાની સાથે કસી નિરુપ્પત નથી.

દલપતિરાય અને વંશીધર નામના બંને મિત્રો અમદાવાદના રહીશ હતા. એમણે બંનેએ સાથે મળીને કવિતા કરી. **કવીશ્વર દપતિ-રાય-વંશીધર** છે. આ બંનેમાં એક બ્રાહ્મણ અને બીજો વાણીઓ હતો. બેઉ કવિયોએ “અલંકાર-રત્નાકર” નામનો ગ્રંથ સંવત્ ૧૭૬૨ માં રચ્યો હતો. એમણે “ઉદયાપુર” વાળા જગતસેનના નામ પર એ ગ્રંથ લખ્યો છે. એઓ ઉદયપુરના નરેશ જગતસિંહના આશ્રિત કવિયો હતા. આ કવિદ્વંદે કુવલયાનંદ ગ્રંથને આધારે ભાષાભૂષણની પૂર્તિરૂપે આ ગ્રંથની રચના કરી છે. એમાં બીજા કવિયોની તેમ જ પોતાની કવિતામાંથી ઉદાહરણો ઉમેરી આ ગ્રંથ રચ્યો છે. ગ્રંથ પ્રયોજન વગેરે આ કવિયોની વાણીમાં જ કહીશું.

“નમત સુરાસુર મુકટમહિં પ્રતિબિંબિત અલિમાલ ।

કિયે રત્ન સબ નીલમનિ સો ગનેશ પ્રતિપાલ ॥ ૧ ॥

ઉદયાપુર સુરપુર મનોં સુરપતિ શ્રી જગત્કેશ ।

જિનકી છાયા છત્રબસ કીનોં પ્રંથ અશેષ ॥ ૨ ॥

સકલ મહિપન કે રાજૈ સિરતાજ રાજ-

પર ઉપકારી હારી ભારી દુઃખદન્દ કે ।

देव जगतेस धीर गुरुता गंभीर धरे-
 भंजन बिपच्छ पच्छ दच्छ फौज फंद के ।
 प्रभुता प्रकास अति रुप को निवास सोहैं
 प्रगट प्रकास मेटैं जग दुख वृन्द के ।
 मेघ से समुन्दर से पारथ पुरंदर से-
 रति पति सुंदर समान सूर चंद के ॥३॥

जदपि नार सुंदर सुघर दिपत न भूखन हीन ।
 त्यों न अलंकृति बिनुलसैं कविता सरस प्रवीन ॥४॥
 कीने रसमय रसिक कवि सरस बढाय विवेक ।
 छाया लहि गिरिबानकी भाषा ग्रंथ अनेक ॥५॥
 तदपि अलंकृति ग्रन्थ कौ काहुँ कवि नहि कीन ।
 भाषा भूखन है जउ कहुंक लच्छन हीन ॥६॥
 यातै ताहि सुधारिके देखे कुबलयानंद ।
 अलंकार रत्नाकर सु किय कवि आनंद कंद ॥७॥
 कहुं कहुं पहिले धरे उदाहरन सरसाय ।
 कहुं नये करि कै धरे लच्छन लच्छ जताय ॥८॥
 अरथ कुबलयानंदको बांढयो दलपतिराय ।
 बंशीघर कवि पै धरें कहुं कहुं कबित बनाय ॥९॥
 मेदपाठ श्रीमाल कुल विप्र महाजन काय ।
 बासी अमदाबादके बंशी दलपतिराय ॥१०॥

अलंकार-रत्नाकरमां नशवंतसिंह महाराजना अनावेला भाषा-
 भूषणनी ओक प्रचारनी टीकाण लप्पी छे. आ ग्रंथमां कवियोअ

પોતાની સાહિત્ય છટા બતાવવાનો યત્ન ન કરતાં અલંકારનો વિષય સમજાવવાનો ભારે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. આમ હોવાથી અલંકાર શાસ્ત્રના અભ્યાસીને આ ગ્રંથ પરોપકારી છે. એમાં અલંકારનું સઘળું સ્વરૂપ સમજાય એમ ઉદાહરણ રૂપે ગદ્યમાં સારી સમજણ આપી છે. એમાં કવિયો-એ માત્ર પોતાની કવિતામાંથી જ ઉદાહરણો ન આપતાં બીજા જૂના પ્રસિદ્ધ કવિયોની કવિતામાંથી પણ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. આથી ઉદાહરણને અંગે આ ગ્રંથ બહુજ ચઢિયાતો છે. આ બન્ને કવિની કવિતા બહુ મનોહર થતી હતી. એમની ભાષા મધુર અને ગંભીર ભાવોથી ભરપૂર છે. એમની કાવ્યસુધાના થોડા ધુંટડા રજુ કરીશું.

રહૈ સદા બિકસિત બિમલ-ધરે બાસ મૃદુ મંજુ ।

उपज्यो नहिँ पुनि पंक ते प्यारी तव मुख कंजु ॥

આમની કવિતામાં અનુગ્રાસો પણ સારા છે. એમની કવિતા પણ બહુ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ ગ્રંથમાં આ બે કવિયોના બનાવેલા છંદો અલગ અલગ છે. અને કવિતા પોતાના વિષય પરત્વે જુદી માલુમ ન પડે એવી છે.

બન્ને ઉંચી શ્રેણીના કવિયો હતા. મહારાણા જગતસિંહ સિવાય આ ગ્રંથમાં બીજાએ મહાન વ્યક્તિઓનાં નામ માલમ પડે છે, જેવાં કે ઉદોતચંદ, પ્રતાપસિંહ, જફરખાન અને ખાનખાના, પોતાના ઉદાહરણો એમણે ચુંવાળીસ કવિયોની કવિતામાંથી લીધાં છે. એ કવિયોના નામ આ પ્રમાણે છે:—

^૧જસવંતસિંહ (ભાષાભૂષણમાંથી), ^૨સેનાપતી, ^૩કેશવદાસ, ભાલ-
^૪ભદ્ર, ભગવંતસિંહ, ^૫ગંગા, ^૬ખિહારીલાલ, ^૭મુકુંદલાલ, ^૮બદન, ^૯સિરોમણી,
^{૧૧}સુખદેવ, ^{૧૨}ચાતુર, ^{૧૩}સુરતિમિત્ર, ^{૧૪}નીલકંઠ, ^{૧૫}મીરન, ^{૧૬}રામકૃષ્ણ, ^{૧૭}આલમ,
^{૧૮}દેવી, ^{૧૯}દાસ, ^{૨૦}ધોરી, ^{૨૧}કૃષ્ણદંડી, ^{૨૨}દેવ, ^{૨૩}કાલિદાસ, ^{૨૪}દિનેશ, ^{૨૫}વીકલરામ, ^{૨૬}અનીસ,

૨૭ કાશીરામ, ૨૮ ચિતામણી, ૨૯ પુખ્તી, ૩૦ શિવ, ૩૧ ગોપા, ૩૨ રઘુરાય, ૩૩ નૈહી, ૩૪ મુખારક,
 ૩૫ રહીમ, ૩૬ મતિરામ, ૩૭ રસખાન, ૩૮ નિરમલ, ૩૯ નિહલ, ૪૦ નિપટનિરંજન, ૪૧ નંદન,
 ૪૨ મહાકવિ, ૪૩ રાધાકૃષ્ણ, ૪૪ અને ઇશ.

આમાંથી ભગવતસિંહ, ઘોરી, કૃષ્ણદંડી, ગોપ, નિરમલ અને રાધાકૃષ્ણ સિવાય બધા કવિયોનાં નામ “ શિવસિંહસરોજ ” માં આપેલાં છે. આ કવિયોના નામ આ ગ્રંથમાં આવી જવાથી જણાય છે કે એમણે સંવત્ ૧૭૮૨ સુધી અને તે પૂર્વે કવિતા કરી છે. “ શિવસિંહ-સરોજ ” માં આમાનાં કેટલાક કવિયોના જન્મકાલ ૧૭૯૨ ની પછીના લખ્યા છે. તે આ ગ્રંથ ઉપરથી ખોટા હરે છે. એ રીતે આ ગ્રંથ ઐતિહાસિક મહત્વનો છે.

મહારાજ જગતસિંહજી સંવત્ ૧૭૯૧ માં સિંહાસનારૂઢ થયા. અને સંવત ૧૮૦૮ માં પરલોકવાસી થયા. ઉપર આપેલું ત્રીજું કવિત એઓશ્રીની પ્રશસ્તીનું છે. એમની કવિતાનાં બીજાં ઉદાહરણો આપીએ છીએ—

(૧) આલી રી નિહારિ વૃષમાનુ કી દુલારી જાહિ,

પેશિ પ્રાન પ્રીતમ કે પ્રેમ પાસ મૈં પરત ।

મોંહન કો ફેરિબો ઔ હેરિબો ત્રિહૈંસિ મંદ,

ટેરિબો સચી કો જબ નાહ અંક મૈં ભરત ।

આજુ હૈં ન જાની હી સો. પરી પહિંચાંની અબ,

જોબન નિસાની એસી અંગ અંગ કો ધરત ।

વિધના પ્રવીન માગો તન મૈં નવીન કિયો

ચાહૈ, કટિ છોન યાતે પીન કુચ કો કરતે ॥૧॥

(૨) બિકસિત કંજન કી રુચિ કો હરત હઠિ,
 કરત ઉદોત છિન-છિન હી નવીનો હૈ ।
 લોચન ચકોરન કો સુખ ઉપજાવૈ અતિ,
 ધરત પિયૂઝ લખે મેટિ દુઃખ દીનો હૈ ।
 છબિ દરસાય સરસાય મીન કેતન કો,
 તાપૈ બુધિ હીન બિધિ કાહે બિધુ કીનો હૈ ।
 एहो नंदनंद प्यारी तेरो मुख चंद यह,
 चंद ते अधिक अंक पंक कै बिहीनो है ॥૨॥

(આ છંદ બન્ને કવિયો કૃત છે).

(૩) અરુન હરૌલ નમ-મંડલ મુલુક પર ચઢો અક્ર,
 ચક્કવૈ કિ તારિ દૈ કિરનિ કોર ।
 આવત હી સાવૈત નેહત્ર જોય ધાય ધાય,
 ઘોર ઘમસાન કરિ કામ આયે ઠોર ઠોર ।
 સસિહર સેત મયો સટક્યો સહમિ સસી-આમિલ,
 ઉલ્લક જાય ગિરે કન્દરન ઓર ।
 દુન્દ દેશિ અરબિંદ બંદીસ્વાને તે મગાને
 પાયક, પુલિંદ વૈ મલિન્દ મકરંદ ચોર ॥૩॥

રઘુરામ નામનો વિસનગરો નાગર કવિ અમદાવાદમાં થઇ
 ગયો છે. એણે સંવત્ ૧૭૫૭ ના ચૈત્ર
 રઘુરામ ૧૭૫૭ સુદ બીજને ગુસ્વારે “ સલાસાર ” નામનો ગ્રંથ
 બનાવ્યો છે.

આ કવિ પોતાની હકીકત આપે છે કે—

દિસિ ષષ્ઠિમ ગુજર સુઘર સહર અહમદાવાદ ।

મૂપરકે સવ નગર સીર ઉપર મંડનવાર ॥૩॥

તા મધિ સારંગપુર સુભગ સુખદાયક સવધામ ।

નાગર વિપ્ર સુસંગ મતિ કવિપદ રજ રઘુરામ ॥૪॥

સત્રહસે સત્તાવના ચેત બીજ ગુરુવાર ।

પઠ્ઠ ડઝ્વલ સુમતિ કવિ કીય ગ્રંથ વિચાર ॥

આ કવિએ “માધવ-વિલાસ” નામે ખીજો ગ્રન્થ પણ રચ્યો છે.

કવીશ્વર કેવલરામજી જાતે વિસનગરા નાગર હતા. એમના પિતાનું નામ કેશવરામ હતું. એમનો જન્મ **કવીશ્વર કેવલ-રામજી** સંવત્ ૧૭૫૬ માં થયો હતો. શિવરામે સંન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું હતું. કેવલરામે સંસ્કૃત અને વૃજ્-ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો.

દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી મોમીનખાને ગુજરાતમાં આવી, દામાજી ગાયકવાડની મદદ લઈ રત્નસિંહ ભાંડારી જે અમદાવાદ પચાવી પડ્યો હતો, તેની પાસેથી અમદાવાદનો કબજો લઈ લીધો હતો. મોમીનખાન સંવત્ ૧૮૦૦ માં ગુજરી ગયા ત્યારપછી એમના ભાઈ કમાલુદ્દીન ઉર્દે જવાંમદખાન અમદાવાદના નવાબ થયા. એઓ મદદને પેટે અમદાવાદની અડધી ઉપજ ગાયકવાડને આપતા હતા.

કેવલરામ કવિએ આ નવાબના કુળનું મૂળથી વર્ણન કર્યું છે. મોમીનખાન બાખી વંશના હતા. કેવળરામે બનાવેલા આ ઐતિહાસિક કાવ્યનું નામ “બાખી વિલાસ” રાખ્યું છે.

એ અરસામાં ગુજરાતમાં ફકરેફકરે કરીને કોઈ નવાબ હતો. એ નવાબ દિલ્હી સરકારને ગાંડતો નહોતો. એને જેર કરવા સારૂ

कमालुद्दीनभानने झेण आपीने भोड़ल्या हुता. कमालुद्दीनभानने रस्ते आवतां भुंढीना राजा जेडे लडाये करवी पडी छतां ये येमणे आवीने इकरद्दीनने हराव्यो हुतो. इवि केवलरामण उहे छे के:—

गजवी गरूर गाज, दिल्ली ते दलन साज-

लुटवेके काज, पंथ गुजरको लीनो है ।

बुंदीको बिडारी मारी, हाडा गाढा जोरनके-

औरे राव राना, ताके बाँह बल छीनोहै ।

प्रबल पठानसो भीर्यो जंग जीतवेको-

भारतसो कीनो जुद्ध, बीररस भीनोहै ।

नवल नवाब जवांमर्दखां बहादुरने-

फकर नबाबको फकीर कर दीनोहै ॥

गढ गंजन कमाल, अरि भंजन कमाल-

मन रंजन कमाल, सुरत रसालहै ।

प्रीतमें कमाल, रन जीतमें कमाल-

राज रीतमें कमाल, देख्यो प्रजाप्रतिपालहै ।

राजमें कमाल, सब काजमें कमाल-

दिल साजमें कमाल, सदा बैरी सीर सालहै ।

खागमें कमाल, अरू त्यागमें कमाल-

देख्यो खानहु कमाल, सब बातमें कमालहै ॥

केवलरामण अमदावादमां गोमतीपुर जेडेता राजपुरमां तुलसीनी पोणमां रहेता हुता. ते वणते हिंदुनी सारी वस्ती सारंगपुर दरवाण अहार रहेती हुती. हाव जेम उजणी वस्ती पाडीआमां रहे छे. तेम

ते जाने आडीआमां आनदान मुसलमानो रहेता. अने आडीआनुं
नाम अकबरपुर कहेवातुं. पोताना धरना माटे डेवणराम७ कहे छे डे:—

अहमदगढपें राजपुर, तुलसीकी यह पोल ।

केशव सुत केवल बसै, नागर विप्र अमोल ॥

डेवणराम७अये पोताना पिता अने पुत्राना नाम आणीने अेक
द्विअथीं दोहरे लभ्ये छे.

केवल ! केशव कृष्णको, उठतही नाम संभार ।

सेवक योभा रख सदा, आदित उदय निहार ॥

हे डेवण, सूर्योदय थयो ते जे अने उडतां वांत न सेवकनी सदा
शेला रामनार केशव-कृष्णनुं नाम याद कर. डेवणरामना पिता केश-
वराम, अने पितामहनुं नाम कृष्णराम हतुं. सेवकराम, शेलाराम,
सदाराम अने आदितराम नामे बार पुत्रो हता.

डेवणरामने लुण्वावाडांना रामनो पणु सारे आश्रय हतो. लुण्वा-
वाडा-नरेश संघे अेमले नानुं काव्य रयेलुं छे. तेमांथी लुण्वावाडा
नरेशनी उदारता विषे कविनुं अेक कवित नीये आपीअे छीये—

जाचककी नारि पूछे भरतारहूं को

लंका छट लाए से सुरेस दया कीने है ।

जरी जरबाब केवल हे हीर चीर हुवे

ऐसे सिरपाब कहाँते गही लोने है ।

लकरी के घोरा चढी धाबते धरनी मांझ

तीनहूको साचे ही सवार कीन कीनो है ।

कर्महूके अछर मीटाय कौन प्राननाथ,

दीपसिंधु राना हुने ताग हमें दीनो है ।

लुण्णावाडा नरेशे डेवणरामने कवीश्वरनी पदवी आपी હતી.

મોહિ કવેસર રૂંસ કર્યો (તાતે) માનત હૈ નવચંડ કે રાજા । ઔર
સર્વે મુગલાન પઠાન મલિ વિધિ ચાહ કરે સીરતાજા । હૈવર હેમ કડા
બકસે સીરપાવ દણ સચહી જસ કાજા । દીપસિંહ સુનો બીનતી અબ
રાચીણ કેબલરામસે કવીસર લાજા ॥૧૩॥

(આદિતરામજી)

ડેવણરામ પછી એમના સૌથી નાના પુત્ર આદિતરામે પણ
સારી કવિતા કરી છે. એમને માનાજી ગાયકવાડનો સારો આશ્રય હતો.
આદિતરામે પોતાની કવિતા વડે સારી સાહ્યબી અને વૈભવ સંપાદન
કર્યો હતો. નાના હતા ત્યારે ઉચ્છ્રંખલ સ્વભાવના હોઈ એમણે રીસા-
છત્રે પોતાના ધરતો ત્યાગ કર્યો હતો. વડોદરે જતાં ગાયકવાડના કુંવરના
સંસર્ગમાં આવ્યા. કુંવર લગભગ કેદમાં હતા, ત્યાં કેદમાં પણ જોડે
રહ્યા. એમના ગાદી પર આવ્યા પછી કુંવરે એમને સારા નવાન્યા.
માનાજી ગાયકવાડે આદિતરામને વજ્રદે આપવાની ઇચ્છા જણાવતાં
માનાજી ગાયકવાડને આદિતરામે કહેલું કવિત મળી આવે છે.

જાકે મુજદંડ દેસી લજતહૈ સુંદાદંડ,

પોંચે બલ દેસી સિંહ હથન વિદારે હૈ ।

દુર્જન કે સાલ ઓર સજનકે પ્રતિપાલ

રાજત વિશાલ દ્રગ વિધિકે સમારે હૈ ॥

હાથકી કૃપાન કારી નાગની સમાન જાકી,

બડે સ્થાનસ્થાના દેસી હિંમતકો હારે હૈ ॥

રાજ ચહું ઓર ઓર, દેસે. બરજોર, માના

મૂલકે મરોર પર કરોર વાર ડારે હૈ ।

તેમણે વજ્રે વગેરે કેવો માગ્યો તે સંબંધી કહેલું કવિત્ત
 પાડા હુકે કાંધ જેસી, ફલૈ તોન ફસલકો
 ગામકે સમીપ જાસોં કાલહુમેં જીજીયૈ ।
 સ્વાતરકી ભારી કાલી, રહત રસાલી સદા
 દેસ દેસ કુનવીકો મનહુ પતીજીયૈ ।

વાડ જાડ ગાઢ બહુ, ઘટા જ્યોં ઘમંડે રહૈ
 ત્રાંબાપત્ર લીલવાય એસી જમી દીજીયૈ ।
 દામાજી કે નંદ ગાજી, સુનિયૈ શ્રીમાનારાવ
 આદિત કવેસર દરિદ દૂર કીજીયૈ ।

ગાયકવાડે રીઝીને આદિતરામજીને ગામ આપ્યું હતું. તેમજ
 ખાડિયામાં પાંચ-છ ઘર વેચાતાં લઈ પાડી નાંખીને લવ્ય હવેલી
 બનાવરાવી આપી હતી. અધ્યાપિ ખાડિયામાં આ હવેલીવાળી પોળ
 આદિતરામજીનું રહેઠાણ હોવાને લીધે કવીશ્વરની પોળના નામથી
 પ્રસિદ્ધ છે.

(ઉત્તમરામજી)

આદિતરામજીનું અવસાન ચોપન વર્ષની ઉમ્મરે થયું હતું.
 તેમના પછી તેમના ભાઈ શેભારામના પુત્ર નરોત્તમરામ અને એમના
 દીકરા ઉત્તમરામે પણ કવિતાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આદિતરામજીને
 પુત્ર ન હોવાથી તેમના દોહિત્ર વગેરે એમનું વતન છેક હમણાં સુધી ખાતા
 હતા. એમના વંશજોએ “કવીશ્વર”નું અવટક ધારણ કર્યું છે. બાપી
 નવાબોએ આપેલાં વર્ષાસનો કવિ ઉત્તમરામજીને મળતાં. ઉત્તમરામજી
 બાપી વિલાસમાં બાપી વંશની નવી હકીકતો ઉમેરે જતા.

* કવીશ્વર દલપતરામજીએ ના કલા પછી કવિ ઉત્તમરામજીએ
 મને સુંદર શૃંગાર સીખવ્યા હતા.

ઉત્તમરામની કવિતાનો નમૂનો જૂનાગઢના નવાબની પ્રશંસાનો નીચે મુજબ છે.

અછી હૈ પવિત્ર ધરા સોરઠ જગત હૂ મેં

જુનાગઢ બસૈ ગિરિ ગિરનાર છાયો હૈ ।

ધરાકે પ્રતાપ ગુરુ જૈસે બસે આય દાતા

જમીયલકે પધારે તીરથ સરસાયો હૈ ।

ઉત્તમ યા ધરાહુમેં નરસિયો ભક્ત મયો

તીન હુંકે કાજ કૃષ્ણ ધાય ધાય આયો હૈ ।

નબલ નબાબ બહાદુરખાન ધન્ય તો કો

એસી ભૂમિકા હૈ તાકો ભૂપતિ કહાયો હૈ ।

ઉત્તમરામ પછી કેવળરામજીના વંશમાં કોઈએ કવિતાનો અભ્યાસ કર્યો નથી. કેવળરામજીના દીકરા સેવકરામ સિવાય બીજા બધા છોકરાઓનો વંશ લય પામ્યો છે. આપણા અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સત્ત્વ જીવિયુનીલાલજી કવીશ્વર અને તેમના સુપુત્ર માધુભાઈ કવીશ્વર સેશન્સ જીવિયુ તેમજ વડોદરાના રિટાયર્ડ એન્જનીયર સ્વ. લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવીશ્વર, એ બધા સેવકરામના વંશજો છે.

(કિશનબાવની ૧૭૬૭)

સંવત્ ૧૭૬૭ ના આસો સુદી ૧૦ ને દિવસે પૂર્વાશ્રમમાં કિશનદાસ નામના જૈન-સાધુ કવિએ પોતાની બહેન રતનબાઈ, જેઓએ જૈન-દિક્ષા લીધી હતી, તેમના મરણ નિમિત્તે “ કિશનબાવની ” નામે નાનું કાવ્ય રચ્યું છે. કવિની જાત વગેરેને સારૂ જુદી-જુદી કિંવદન્તીઓ છે. એમને નાનપણમાંથી જ અમદાવાદના લોકોગચ્છના શ્રીપૂજના ગુરૂભાઈ સંધરાજજીએ ભણાવી કવિતા કરતાં શિખવ્યું હતું. કાવ્યનું કવિએ પાડેલું નામ તો “ ઉપદેશબાવની ” છે. પણ લોકોમાં એ કાવ્ય “ કિશનબાવની ” નામે મશહૂર છે. કાવ્યના સંબંધમાં કવિ કહે છે કે આ કાવ્ય મેં મારા

જૈનમતાનુસાર નહીં પણ વેદાંતને અનુસરીને લખ્યું છે. આ કાવ્યમાં કવિએ પ્રથમ જૈન-સૂત્ર “ ઐ નમઃ સિદ્ધમ્ ” એ દરેક અક્ષરથી શરૂ થતાં કવિતો કરી, પદ્યીનાં કવિતો મૂળાક્ષરોના ક્રમમાં લખ્યાં છે. એટલે અ થી આરંભી જ્ઞ સુધીના દરેક અક્ષરથી અકેકે કવિતા શરૂ થાય છે. આ કાવ્યની બાની જીરુસાદાર, ભલકભરી અને મનોવેધક છે. જીના વખતમાં કિશનબાવની ઘણાં પાઠે કરતાં. એમાંથી થોડાં ઉદાહરણો આપીશું.

ઓ ઑંકાર અમર અમાર અવિકાર અજ

અજર જુ હે ઉદાર દારન દુરંતકો ।

કુંજરતે કોટ પરજંત જગજંત તાકે

અંતરકો યામી બંડનામી સ્વામી સંતકો ।

ચિંતાકો કરનહાર ચિંતાકો હરનહાર

પોષન ભરનહાર “કિસન” અનંત કો ।

અંતક તે અંત દિન રાસે કો અનંત બિન ।

તાતે તંત અંતકો ભરૌસો ભગવંતકો ॥૧॥

ધંધહીમેં ધાયોપેં ન ધાયો હૈ ધરમ રુઝ

પાયો દુઃખ દ્વંદ્વ પેં ન પાયો સુઝ પાયબો ।

ગાયો જાન આનપેં ન ગાયો ભગવાન માન

આયો જો ન જ્ઞાન કહા નરયોનિ આયબો ।

મનમેં ન માયો અંધ કાહૂ ન નમાયો કંધ

“કિસન” પરેમો સ્વે તોહિ પછિતાયબો ।

આપહીકો માયો માયો પાપકો ઉપાયો પાયો

બાંધી મૂઠી આયોપૈ પસારે હાથ જાયબો ॥૫॥

અંજલીકે જલ જ્યો ઘટત પલ પલ આયુ

विषसे विषम बिबिसाऊ विष रसके ।
 पंथको मुकाम कलु बापको न गाम यह
 जैवो निज धाम तातें कीजे काम यशके ।
 खान सुलतान उमराव राव राना आन
 किसन अजान जान कोउ न रही शके ।
 सांझ ६ बिहान चलयो जात है जिहान तातें
 हमहूं निदान महिमान दिन दसके ॥२०॥

जीवन जरासा दुख जनम जरासा तापें
 डरहे खरासा काल शिरपैं खरासा है ।
 कोऊ बिरलासा जोपैं जीवे द्वै पचासा अंत
 बन बीच बासा यह बातका खुलासा है ।
 संध्याकासा बान कस्वरेकासा कान चल
 दलकासा पान चपलासा उजासा है ।
 ऐसासा रहासा तापें किसन अनंत आसा
 पानीमें पतासा तैसा तनका तमासा है ॥३०॥

जानी भूखा प्यासा, जान दीजें न निरासा
 कीजें सबका दिलासा सब जीव अपनासा है ।
 खानपान खासा कहा पहिरे भलासा तउ
 लोभ अधिकासा एती प्राणीकों पिपासहै ।
 दगाकासा पासा कीजें यासा जलधर कासा
 आवे देखी हासा छिन तोला छिन मासा है ।

एसासा रहासा तापें किस्सन अनंत आसा

पानीमें पतासा तैसा तनका तमासा है ॥३१॥

(त्रिविक्रमानंद संवत् १८७६ मां मरण)

ત્રિવિક્રમાનંદ નામે જંબુસરનો અવદીય સહસ્ર આઘાણ હતો. નાનો હતો ત્યારથી સાધુના અખાડામાં જતો. ત્યાંથી એને જ્ઞાનનો ઉપદેશ થયેલો. પરણુવા બેઠો હતો ત્યાં “ સાવધાન ” શબ્દ સાંભળીને એના મનમાં તરંગ આવ્યો કે દુનિયામાં પડતાં સાવધાન રહેવાનું કહેવામાં આવે છે. એટલે માંદરામાંથી દિશાએ જવાનું બાનુ કાઢી ઉઠી ગયો. ઘેર જઈ પહેરેલું ધરેલું કાઢી આપી પોતે કાશી તરફ જતો રહ્યો. થોડા કાળ પછી આવીને સુરતમાં રહેતો. ત્યાં એણે સંસ્કૃત-કૌમુદીનો અભ્યાસ કર્યો. એ વેદાંતની કથા હિંદુસ્તાનીમાં કરતો. એણે કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા છે. એનાં પદ એવાં તો પ્રેમ-આનંદમય છે કે વાંચેથી મન ઉપર સચોટ અસર થયા વગર રહે નહિ. એનું મરણ સંવત્ ૧૮૭૬માં થયું હતું. એમના પછી એમનો શિષ્ય વિજયાનંદ એના અખાડાનો અધિપતિ થયો હતો.

(हरिनाथ)

કાશી નિવાસી ગુજરાતી આઘાણ હરિનાથે સંવત્ ૧૮૨૬ માં “ અલંકાર-દર્પણ ” નામે ગ્રંથ બનાવ્યો છે, જેમાં લક્ષણ, ઉદાહરણ વગેરે સમજાવ્યાં છે. એણે પૃથીશાહ, મુહમ્મદશાહ સંબંધી ઐતિહાસિક ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. એની વૃજ ભાષા સામાન્યતઃ સારી છે—

रोवति रिसाति मुसुकाति अरु हाहा खाती

मद को करत धन जोबन समाज है ।

आगमन पीतम को सुनत छबीली बाल-

हरखि लजाति हिय होत सुख साज है ।

રામ કે જનમ રહે દામ દફતર બીચ

ચિત્ર સારી મધ્ય દેખે ઘોરે ગજરાજ હૈ ।

નાથ જૂ મનંત દુઃખ અંત કરૈ પ્યારો કિતૌ

અંતક કરૈગો ઈરી જાન્યો મન આજ હૈ ॥૧॥

તરુની લસતિ પ્રકાસ તે, માલતિ લસતિ સુવાસ ।

ગોરસ ગોરસ દેત નહીં, ગોરસ ચહતિ હુલાસ ॥

(દયારામ જન્મ ૧૮૩૩-મૃત્યુ ૧૯૦૮)

દયારામ કવિનું લાડિલું નામ ગુજરાતીને પરિચિત હોઈ એમના જન્મચરિત્રને અંગે આ નાના પ્રકરણમાં કશું લખવું અનાવશ્યક છે. એમણે હિંદીમાં ઘણી કવિતાઓ લખી છે. એમની ભાષા કેવળ વૃજભાષા નથી. ઘણી મુસાફરી કરેલી હોવાને લીધે એમની કવિતામાં હિંદુસ્થાનની ઘણી ખેલીઓના શબ્દો પેસી ગયેલા નજરે પડે છે. હિંદીમાં એમણે ગાવા-યોગ્ય રાગદારીનાં ઘણાં છંદક પદ-ગરબીઓ લખ્યા ઉપરાંત “સતસૈયા” નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. દયારામનો પોતાનો અભિપ્રાય એવો હતો કે કવિતા સર્જન ન બેઠ્યે.

“ ધુર્ગ, કાવ્ય, કુશ્માંડુ, કુચ, ઉખ, કઠોર, ત્યૌંસાર ”

એ ઉપરથી એમની ભાષાનો ખ્યાલ સહજ જ પંધાય છે. સતસૈયાની કવિતા કઠોર છતાં તેમાં ઠેર ઠેર મનવેધક અને મોહભરી સુંદર કવિતા આવી રહી છે. એમણે “વસ્તુવૃંદ દીપિકા” નામે બીજું કાવ્ય પણ હિંદીમાં લખ્યું છે.

(૧) લખિ હૌં આપ જુ આપન, આપ નેન ગોપાલ ।

તો કા પાપ પ્રતાપ મો, દરિ હરિહૌં દુઃખ જાલ ॥૬॥

ત્રૂઠો મો સિર કર ધરૌં, રૂઠો ઘૌં ઊર લાત ।

યૈં નિજ ઓરનપૈં નહી, યહ જાચુ જગ તાત ॥૭॥

साधन साधी न हों सक्यो, ताको मोहि न ताप ।
 मरदी हिय हरि बरदकी, साधन-साध्य न आप ॥११॥
 व्याध फंद मृग परतुहें बंध अहेरी वहै न ।
 प्रेम अजब बागूर में पारनहार बचें न ॥६३॥
 और प्रसंग लगे न रूचि कीनी अति मनुहारि ।
 जैसि मनोहर माधुरी लगे प्रेमकी गारि ॥६४॥
 दृष्टि दुरिजनकी लगे सब कहि मो न पत्याय ।
 ऐसी सज्जन की लगे प्रान संग निठ जाय ॥६५॥
 रति बिन रस सो रसहिंसो रति बिन जान सुजान ।
 रति बिन मित्र सुमित्रसों रति बिन सब शब मान ॥७१॥
 लाल लली ललि लालकी लें लागी लखि लोल ।
 ल्याय देंरि लय लालकर दुहु कहि सुनि चित डोल ॥७३॥
 प्यारी प्रीतमसों लिख्यो मत धरियो मो ध्यान ।
 तुम मोसे वहै जावोगे करि हों कापें मान ॥७९॥
 रसिक नेन नाराचकी अजब अनोखी रीत ।
 दुसमनकों परसें नहीं मारें अपनो मीत ॥१२०॥
 कहांन कही जो कानमें कानन में कही क्यों न ।
 का नन कहेती वहां अली का नन भावन जान ॥२०५॥
 (सतसैया)

(२) वंदु श्री गुरू पद कमल, सकल सिद्धि दातार ।

श्री महाप्रभु गोस्वामिश्री सह श्री नंदकुमार ॥१॥

- सब क्लेश जातें टरें, ठरें सुधी हिय आय ।
 पूरन हुई अभिलाख सब असपद गुरु हरिराय ॥२॥
 गम्य नहि गिरबानकी चाहि समुझि सब नाम ।
 तिनलगि दया यथामति फुटकिन बस्तु जु ग्राम ॥३॥
 नाना द्रुमरस पक्षि ले रचत मयूष आपूप ।
 बिबिधा गमतें नाऊँ त्यों गहि इह ग्रन्थ अनूप ॥४॥
 इक, द्वे, त्रियों क्रमसहित गुहि बस्तू पदबंध ।
 अंत होत सब अर्थको श्रीकृष्णसों संबंध ॥५॥
 और बरनहू सफल सब जो संजोग घनश्याम ।
 ज्यों कंसारी मुरारी अरु मदुसुदन सुठि नाम ॥६॥

पंच कामबान नाम.

- अशोक अरु अरविंद चूत मल्लिक सरसों फुल ।
 यहि स्मर शर पंचतें बचे जु हरि अनुकूल ॥२७॥

विरहीके नव लच्छन नाम.

- ले उसास गंभीर पीत मुख हाय हैं ।
 सजल नैन कछु बचत न सूकत जाय हैं ॥
 लघु भख नौद हराम उदासी बनी रहें ।
 (हरिहां) गोपिनाथ बिन गोपि गति ऐसी लहें ॥२१॥
 (बस्तु वृन्द दीपिका)

(३) मोहे बांके नैन खंजरसें लगाय गयो रे ।

ओ लगायके झमक हिये लाय गयो रे ।

હુની નૈન સંજરસેં લગાય ગયો રે ॥૧॥

મેરે હિયરા કૈસે રાહું સમજાય । ટેક.

નિત બરજુ બરજો નહિ માનત, સમર, સમર દુસ્ત પાય, મેરે.
મીઠી મીઠી વતિયાં જૂ કહત મોસું, રહે પર ઘર લલચાય, મેરે.
દયાકે પ્રીતમકુ દયા નહિ આવત, તલપ તલપ જિય જાય, મેરે. ॥૧॥

જોબન રસ ફલકાય, રસિયા રોસ તજોજી;

ધ્યારે સુસ્તકો બહાર બહિ જાય—રસિયા રોસ તજોજી

તુમ મધુકર હમ કેતકી, સદા બન્યો સંજોગ;

કંટક દોસ વિચારીયે કૈસે બને રસમોગ. રસિયા. ॥૧॥

મેરે નૈનાં મોહનપેં જાય બરજો ના રહે ટેક.

કહકર દેસ્તો કહ્યો ન માને આલો, કસ્કે કોટી ઉપાય;

મેરે નૈનાં ત્યોં ત્યાં અધિક અધિક લલચાય,

જૈસે લોહ ચમકપર દોરે (તેસેં) મેરે નૈનાં મોહનપેં જાય. મેરે.

(પિંમલશી ગઢવી)

પ્રવીણસાગર ગ્રંથના રચનાર મેહેરામણસિંહજીના મિત્ર આ પિંગળશી ગઢવીની કવિતા પ્રવીણસાગરમાં પણ છે. તે સિવાય એમણે “બૈકુંઠ પિંગલ” નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. એઓ વઢવાણના રહીશ હતા.

(ડુંગર બારોટ)

કડી પ્રાંતના કલોલ તામે વિજાપુરના રહીશ ડુંગર બારોટ પણ પોતાની કવિતા સારૂ પ્રખ્યાત હતા. એમણે હિંદુસ્તાનીમાં પરચુરણ કવિતા સારી રચી છે. એમના વંશજો હાલ પણ વિજાપુરમાં છે.

(કવિવર મહેરામણસિંહજી)

સંવત્ ૧૮૩૮ ના શ્રાવણ સુદી પંચમી અને મંગળવારે રાજકોટના જાડેજા રાજકુમાર મહેરામણસિંહજી અને એમના ડાયરાના છ મિત્રોએ “ પ્રવીણસાગર ” નામનો ઉત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. “ મહેરામણ ” શબ્દનો અર્થ સમુદ્ર-સાગર છે. તે ઉપરથી એ ગ્રંથનું નામ સાગર અને ગ્રંથના પ્રકરણોને “ લહેરો ” નામ આપ્યું છે. એની બધી મળીને ૮૪ લહેરો જાણ્યામાં છે.

કચ્છ, કાઠિયાવાડ વગેરેના રાજા, જાગીરદારો અને ઠાકોરો વગેરેને ત્યાં આ લોકપ્રિય કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રતો મેળૂદ છે. પણ કોઈપણ જગ્યાએ એ ગ્રંથ સંપૂર્ણ મળતો નથી. ઘણી ખરી પ્રતોમાં ૬૦ લહેરો જ ઉતારેલી છે.

રાજકોટના ભાયાત જાડેજા શ્રી પ્રતાપસિંહજી ગવરીદડના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોરશ્રીને ત્યાંની પ્રતમાં બીજી બાર લહેરો હતી. એટલે કુલ ૭૨ લહેરો હાથ આવી. ૭૩ થી ૮૪ સુધીની લહેરો આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરનારાઓએ કવીશ્વર દવપતરામ ડાહ્યાભાઈ પાસે પારિતોષિક આપી લખાવી છે. આમ આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ કરાયો છે.

કવીશ્વરે બીજી જૂની સાંભળેલી, તેમજ ભાટો વગેરેના ચોપડા-ઓમાંથી મળી આવેલી કવિતા વીણી લઈને તેમજ પોતે નવી બનાવીને આ ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યો છે. એની ૮૪ થી લહેરો ઘણા શ્રમ ઉઠાવીને સ્વં ભાઈશ્રી ઈચ્છારામે પ્રસિદ્ધ કરવા મંથરેલી તે તેમના સુપુત્રે પ્રસિદ્ધ કરી છે.

આપણી તરફ એટલે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં તો આ ગ્રંથ બહુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. ઘણાએ એના સવૈયા અને કવિત મુખપાકે કરતા અને પ્રસંગે દરબારોમાં, ડાયરાઓમાં અને મહેફિલોમાં બોલાતાં.

ગ્રંથનું વસ્તુ આ પ્રકારે છે. એ ગ્રંથમાં સાગર નામના રાજકુમારના “ પ્રવીણ ” નામે રાજકુવરી સાથેના પ્રેમ પ્રયોગનું વર્ણન છટાદાર રીતે થયું છે. ભેગાભેગું જુના વખતમાં પ્રથા હતી તેમ વિવિધ જ્ઞાનનો ભંડાર

પણ ભર્યો છે. આ ગ્રંથ આ પ્રમાણે જ્ઞાનમંજુષા (Encyclopedia) જેવો બન્યો છે. “ સાગર ” અને “ પ્રવીણ ” મુખ્ય નાયક-નાયિકાની પ્રેમ કથાની જોડે-જોડે ઉપનાયિકા “ કુસુમાવલી ” અને ઉપનાયક “ ભારતીનંદ ”ની પ્રેમ કથા વર્ણવી છે.

લોકમાં પ્રચલિત આખ્યાયિકા પ્રમાણે આ ગ્રંથનું વસ્તુ જુદું જ છે. સાગર અને પ્રવીણ એ નામો કાલ્પનિક ન હોઈ રાજકોટના રાજકુમાર મહેરામણસિંહ અને લીમડીનાં રાજકુમારી સુગ્ગણ્યા ગણાય છે. ઉપનાયક-નાયિકા તે રાજકુમારનો મિત્ર કવિ દેવીદાનજી અને રાજકુમારીની સખી કૂલ્યાઈ તે કુસુમાવલી. તે ઉપનાયક-દેવીદાનજી મહેરામણજીનો મિત્ર અને “ પ્રવીણસાગર ” બનાવનાર મિત્રમંડળમાંનો એક હતો. કુસુમાવલી-કૂલ્યાઈ તે લીમડીના રાજપુરોહિતની પુત્રી અને સુગ્ગણ્યાની સખી હતી.

મહેરામણજીનું મોસાળ લીમડી હતું. કાંઈ રાજકીય બનાવને અંગે એમને વર્ષો સુધી પોતાના મોસાળમાં રહેવું થયું હતું. તે વખતે આ રોહનું બીજ રોપાયું હતું.

મહેરામણસિંહજી અને સુગ્ગણ્યાનાં લગ્ન થવામાં ધર્મ, નીતિ કે વ્યવહાર, કશાનો યે બાધ નહોતો, છતાંય એમનાં લગ્ન કેમ નહિ થયાં હોય ?

સુગ્ગણ્યાનું વાઙ્માન જીજ્ઞાસુ રાજકુમાર સાથે થઈ ચુક્યું હતું અને રાજકુળોમાં એવાં વચન તોડાતાં નહિ; અને તોડાય તો વિગ્રહ જરૂર થાય. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં અનુરક્ત થયેલાં રાજકુમારીએ લગ્ન જ માંડી વાળ્યું અને આમરણાંત કુંવારાં જ રહ્યાં. આ લૌકિક આખ્યાયિકા જુડી છે એમ લીમડીવાસીઓ કહે છે.

સુગ્ગણ્યા જેવી વિદ્વંસી, ચતુરસુગ્ગણ, ટેકી અને વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળી સતી કુંવરી વડે કુળની ગૌરવતા નષ્ટ થતી નથી; વસ્તુતઃ ઉન્નવલ અને પ્રભામયી થાય છે. સતી જેણે પોતાના પવિત્ર પ્રેમને કલુષિત ન થવા દેતાં અને હૃદય વગર લગ્નનો ખોટો ઢોંગ ન કરતાં પોતાનું સમસ્ત જીવન

ઉત્સર્ગ કરી નાખ્યું એ કુળકંલક કહેવાય જ કેમ ? હશે ગમે તેમ હો, આપણે તો કાવ્યશાસ્ત્રને અનુસરી આ ગ્રંથની ખૂબીઓ વગેરે તપાસીએ.

પ્રવીણસાગરની કવિતાની અપૂર્વતા, માધુર્ય અને કલાચાતુર્ય તેમ જ તે રસિક અને આનંદપ્રદ હોઈ એની લોકપ્રિયતા વાજખીછે. ઠેકાણે ઠેકાણે રચનારાઓની ભાષા, કાવ્ય તેમ જ સામાન્ય જ્ઞાન-અહુશ્રુતપણું-દેખાઈ આવે છે. કવિતામાંથી ઝડઝમક અને અલંકારથી ભરપૂર યથાયોગ્ય શબ્દોના વપરાશ વડે રસ ટપકે છે.

આમ બધી રીતે અદ્વિતીય અને મનોહર વાચન પુરું પાડે છે. એતદર્થ આ ગ્રંથની લોક-પ્રિયતા છે. એમ છતાં પણ એ ગ્રંથની ભાષા સબંધે કહેવું જોઈએ કે એની ભાષા તે શુદ્ધ વ્રજભાષા નથી. એમાં ગુજરાતી, કચ્છી વગેરે ઘણા શબ્દો આવી ગયા છે. આ ગ્રંથ વ્રજ અને કાશીમાં તપાસવા સારૂ મોકલ્યો હતો. વ્રજવાસી ગોસ્વામી મહારાજેએ એને તપાસીને અભિપ્રાય આપ્યો કે—“ગ્રંથની સંકલના અને કાવ્યરચના અદ્વિતીય તથા અતિરસિક છે, તેમ છતાંય એ ગ્રંથને વ્રજભાષાનું નામ આપી શકાય એમ નથી. કેમકે એમાં કચ્છી અને ગુજરાતી ભાષાના ઘણાખરા શબ્દોનો દૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે કે જેનો અર્થ કોઈ સંસ્કૃત કિંવા વ્રજભાષાના કોષના આધારે પણ વ્રજભાષા જાણનાર ચિદ્વાનથી કરી શકાય તેમ નથી; એ ગ્રંથ વ્રજભાષાનો છે એમ અમારાથી પ્રમાણપત્ર આપી શકાય નહીં ! તેમ જ કાશીથી એવો નિર્ણય આવ્યો કે—“ આ તો મનુષ્યપ્રેમની રચના છે એ માટે આદરણીય નથી ! ”

આમ ઉત્તરાપથમાં આ ગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ નથી. બહુકે ત્યાં કોઈને એ ગ્રંથના અસ્તિત્વની ખબર જ નથી. તાત્પર્ય કે આવો ઉત્તમ રસિક ગ્રંથ સંકરવ્રજભાષામાં છે. અમને અખાની “ ભાષાને વળગે શું ભૂર ” એ લીટી સાંભરી આવે છે.

કચ્છના રાજકવિ અને મહારાવશ્રી દેશલજ્ઞના પહેલા વિદ્યાગુરૂ કેશવજી વાઘજી રાજગુરૂને મહારાવશ્રીની બાળવયમાં કચ્છમાંથી દેશવટો

દીધો હતો. કેશવજી સંવત્ ૧૮૯૫ ના અરસામાં લીંબડી ગયા હતા. તે વખતે કુંવરીશ્રી સુગ્ગણુબાની ઉંમર ૭૫-૮૦ વર્ષની હતી. કેશવજીએ રાજકુંવરીને પૂછ્યું હતું કે પ્રવીણસાગરની રચનામાં કાંઈ સત્ય છે. કુંવરી-શ્રીએ કહ્યું હતું કે—“ જોટલું વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે બધું સત્ય નથી ” આમાં શું હશે તે સમજી શકાય છે. કુંવરીશ્રી સુગ્ગણુબા કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં સાઈ જ્ઞાન ધરાવતાં, કવિયોની કવિતાથી રંજન થઈ તેમને ધનામ પણ આપતાં અને પોતાનું જીવન વિદ્યાવિનોદમાં ગાળતાં, એમ કેશવજી રાજગુરુનું કહેવું હતું.

કવિયોની મોહક બાનીમાં વર્ણવેલો પ્રેમ અને સુંદરતા તેમ જ વિનાશની કલ્પનામાંથી ઉદ્ભવ પામેલી સંપૂર્ણ સુંદરતા કુદરતમાં ક્યાં મળે છે.

વાંચનારના વિનોદાર્થે પ્રવીણસાગરમાંથી અમે છૂટક છૂટક ઉદાહરણ આપીએ છીએ:—

બરન કરન અશરન શરન બંદન અરૂન શરીર ।

ચંદ ધરન બારન બદન હરન શરન જન મોર ॥લ. ૧-૧॥

કુંજ ગલી બન જેબો તજ્યો અરુ, બેઠ રહે ગિરિસેં ગિરધારી ।

નેનનિકી છાંચે બક્ર નિહારબો, સોગતિ નેનનિસેં મઝ ન્યારી ॥

ટેઢો કિરીટ ખુલો અલકે સોઢ, આપનસેં સબ સૂધી બિસારી ।

ઔરનસેં મુસકે નહિં મોહન, કીનિ મલી વ્રષમાનુ દુલારી ॥લ. ૩-૬॥

ઉઠીહે ચમંકિ પાય ધરનિ ધમંકિ ધરે

જેહર જ્ઞમંકી મન આતુર અતી મઝે ।

ઊર અકુલાય ધાય ચઢીહે જ્ઞરોખે જાય

ચિકસુ ઉઠાય લખી કુસુમ અગેં લઝે ।

સાગર ચલંત મગ જુરત દુહુન દ્રગ

અટાકી ઘટાનમેં છટાન જ્યોં છિપૈ ગઝે ।

दोऊ मन प्रेम बान लगे ज्यों लगे निशान

पे अयान तनत्रान छेदन भये दर्ई ॥ल. १४-२२॥

सागर जात गयंद चढे सु, प्रबीन झरोख चढी उमगी।

दूर कियो चिक दीठ जुरी जुग, रीझ भइ भरि लाज भगी ।

दामनि ज्यों सु दमंक गई चित, दोउनके सु चमंक लगी ।

होत नहीं बिरहानल उदित, प्रेम जरीक जगी चिनगी ॥ल. १४-२३॥

कटि फेंट छोरनमें, अकुटी मरोरनमें,

सीस पेंच तोरनमें, अति उरझायकें ।

मंद मंद हांसनमें, बरुनी बिलासनमें,

आनन उजासनमें, चकचौध छाथकें ।

मोती मनि मालनमें, सोसनी दुसालनमें,

चिकुटीके तालनमें, चेटक लगायकें ।

प्रेम बान दे गयो, न जानिये किते गयो,

सु पंथी मन लेगयो, झरोखे द्रग लायकें ॥ल. १८-२॥

सुगंध समीर जैसे, हंस बार छोर जैसे,

भू जल मिहार जैसे, मयूषी चढायकें ।

पारद कुमारी जैसे, हरी स्वांत धार जैसे,

अंघ्र एनसार जैसे, धूम उरझायकें ।

उकती एकदंत जैसे, शुद्ध बोध संत जैसे,

मित बात मित जैसे, सैनन जनायकें ।

प्रेम बान

x

x

x

॥ल. १८-३॥

अहैं खगराज जैसे, चिरियां सु बाज जैसे,
 केहरी सु गाज जैसे, प्रांन निकसाय कैं ।
 जलचर शपाह जैसे, मीन मीनहाह जैसे,
 कीर पंखप्राह जैसे, फंद उरझाय कैं ।
 भागीरथ गंग जैसे, घंटिक कुरंग जैसे,
 कुहिया कुलंग जैसे, भूतल भ्रमाय कैं ।

प्रेम बान दे गयो × × × । ल. १८-४॥

बातन घात भइ हैं इते पर, घात अनंग रची क्यो नितवारों ।
 अंबरलों धर ज्वाल उठी जर, तापर पाय कहां निरधारों ॥
 कोश पचाशक पांच भये डग, पांच भये डग कोश हजारो ।
 या दिन याद करो न प्रवीन जु, कौनहुंपें फिरयाद पुकारो ॥ ल. ३०-१७॥
 आस बिलोकन आस हमें बिस बास बडो सु निराश धरो नां ।
 अमृतकी जु भरी अखियां उनही अखियां बिष बुंद भरो नां ॥
 प्रांन समान कियोहै हमें वह, बोत दिनांको सने बिसरो नां ।
 पोर खरेंकरजोर अहोनिश, तासैं प्रवीन मरोर करो नां ॥ ल. ३०-१८॥
 नैनन नीरनको झरबो भरबो अति सास उदास उसासी ।
 बात कहा उरझी सुरझेन रहे मुरझाय बिदेशके बासी ॥
 छूटहिगी न छुटेबो करो कह, कंठ परीहे सनेहकी फांसी ।
 मित प्रवीन भई सु भई, अब हेतहुकी न करो तुम हांसी ॥ ल. ३०-१९॥
 परसैं पुरवा धुरवा धरसैं, धरसैं बढि बेलि चढी तरसैं ।
 तरसैं चित चातुक्के हरसैं, हरसैं दुति दांमिनि अंबरसैं ॥

बरसे घन घोर घटा झरसें, झरसें धुनि बाढत दादरसें ।
 दरसें बिन मित ब्रहा सरसें, सरसें दिन सागरजु परसें ॥ल. ४२-२२॥
 अंवरतें गिरतें धरतें सरतें, सरितें धुरवा जल धावें ।
 आंखनतें तनतें मनतें असुबा. अरु स्वेद सनेह बढावे ॥
 दादुर मोरन सोरनतें, घन घोरनतें दरतेंजु बचावे ।
 कंठ प्रबीन भुजा धरकें, भरिकें करि आसव पावस पावे ॥ल. ४३-१२॥
 पुत्री दीनी परमेसरको अमरेसरको इभ उत्तम दीनो ।
 उत्तम अश्व दिनंकरको अरु शंकर को शशि अर्पन कीनो ॥
 देव सुधा ए सुरा लिय दानव मानव मोक्तिक आदिक लीनो ।
 दैव रुठे न साहाय हुए ऋषिराज जवे रतनाकर पीनो ॥

संपुट करी कर, मुष्टि करि, टीको करन संज्ञा करी ।
 संकल्प संज्ञा, खुलि मुष्टि, बताइ निज कर गल धरी ॥
 द्रगमर्दनी संज्ञा करी, निज भाल पर धरि अंगुरी ।
 यह अष्ट संज्ञा करि बतावत, इक सवैया उचरी ॥ ल. ७६-१०॥

युं करिकें कहुं तोकुं सखी, सब युं करिकें रखनी यह बाता ।
 युं करिकें कबु सागरकुं, पुनि युं करि मोकुं नदे पितु माता ॥
 युं करही तुंही बात कबू, तब युं करि मोकुं हणे मुझ आता ।
 युं करिकें रहनां अबतो सखी, युं इनमें लिख लेख विधाता ॥ल. ७६-११॥

[गुजराती-सखीनी उक्ति).

कहे गूजराती तारी पीडा तो कळाती नथी,
 मनमां मुंज्ञाती दीले दूबळी देखाती छे ।

न्हाती नथी खाती नथी, गीत मुखे गाती नथी,
 बोलती लजाती बाधा जेवी तुं जणाती छे ।
 राती राण जेवी हती, दीसे छे सुकाती जाती,
 आँखो राती राती तारी छाती ताती ताती छे ।
 प्रवीण पंकाती तुं तो गुणीमां गणाती पण,
 भासे एवी भांति जाणे भ्रांतिमां भमाति छे ॥ल.७६-१४॥

(कच्छी-सखीनी उक्ति)

सभर करेने सुण गाल भली भेण मुंजी,
 मन म मुंझाय, मुजो चोंण नांय खिलजो ।
 दुःख तोजो डिसी जीव, जेडलेंजो दुख डिसे,
 मुलाजो म कर, धर्ध चइ बिज धिलजो ।
 खेंण पीण मिडे छडे, रात दी रुपती बिठी,
 न तो ती जणाजे, मतलभ तोजे मिलजो ।
 चेंत आडी अवरी पुछोंस भोयके कोठाय,
 बर्तरा थोधी हुएत खणा पंखो फूलजो ॥ल. ७६-१५॥

(महाराष्ट्र सखी)

प्रवीणे ! मी तुझें तोंड, पाहुन सांगती आतां,
 कुठे गेली फार बरी, कांती तुझी कायाची ।
 चांगली मुलीला आतां, काय असा रोग झाला,
 आहे गति ही विचित्र, ईश्वराची मायाची ।
 येउनद्या वैद्याला व पाहुनद्या नाडी तुझी,
 तो तुला देइल फार बरी गोळी खायाची ।

त्या पासून तूझा रोग, जाउन होइल सुख,
सांगीतली तुला गोष्ट, ही मां बरी न्यायाची॥ल.७६-१६॥

(मारवाडण सखी)

मांको थें केणो न माने, थांको हियो थरु वे नां,
बोल जको कांई थांने, हुवो एडो दुखडो ।
हाथां जोडी कांछां थांने, कांइ थें चिंता करांछां,
जको माडू जेडो आज, वे नां थारो मुखडो ।
प्रबीण रायांरी बेटी, मति करो एडी बातां,
इशो किये थांने अठे, उपजे न सुखडो ।
मोकलो वे धन थारे, लेंबडी लाखांरी थारी,
सोना जिशो चंगो थारो, वडो वे झरुखडो ॥ल.७६-१७॥

(मथुरी सखी)

जाहिको या जगतमें, जाहिरहे “जयपुर”,
भाग्यको “उदयपुर”, भलो जाको आज है ।
जाहिकी सेनामें शस्त्रधारी जन “जोधपुरे”,
भंडार “भरतपुर” सुरको समाज है ।
जाकी खग “धारापुरी”, “उजयिनी” ओपती है,
“लख नूर” पूर डरें शत्रुको समाज है ।
“आ गरे” की सोहें कहो, काहे तुं बे “दीली” रखे,
एसो तेरो पिता नीतिपाल महाराज है ।ल. ७६-१८॥

(મનોહર સ્વામી ૧૮૪૪)

કવિ મનોહર સ્વામી જ્ઞાતે વડનગરે નાગર ગૃહસ્થ હોતો. એ ફારસીનો સારો અભ્યાસી હોતો. એની જીવન-કથા વિચિત્ર છે. એણે આખરે સન્યસ્ત લીધું હતું અને ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ દિવાન ગંગા ઓઝાનો ગુરૂ થયો હતો. એણે સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદુસ્તાનીમાં ઘણી રકુટ કવિતા કરી છે. એનાં પદ બહુ રસિક અને સચોટ છે.

(દલપત ૧૮૪૭)

અમદાવાદના વિસલનગર નાગર બ્રાહ્મણ દલપતરામે હિંદીમાં ગ્રંથ લખેલા છે. સંસ્કૃત કુવલયાનંદનું એણે હિંદી કવિતામાં ભાષાંતર કરી એનું નામ “દલપત-વિલાસ” રાખ્યું હતું. એણે ગુજરાતી કવિતા પણ કરી છે. કાંકરીઆ તળાવના વર્ણનના ગરબા ઉપરથી આ કવિ સંવત ૧૮૪૭ માં હયાત હતો, એમ જણાય છે. એ દેવી ભક્ત હતો.

(ખુમાનબાઈ)

રાયધડ પાસેના સાંદરણી ગામના ભટ-મેવાડા લાલજીની દીકરી ખુમાનબાઈએ પણ હિંદીમાં ઘણાં પદ કર્યાં છે. પોતાનું નામ ખુમાનબાઈ ન રાખતાં કવિતામાં ખુમાનદાસ એવું કહ્યું છે.

એ બાર વર્ષનાં હતાં ત્યારથી કોઈનો ઉપદેશ લાગવાથી એમણે કુંવારાં રહેવાનું પણ લીધું હતું. સોળ વર્ષની ઉંમરે એમનાં મા-બાપ વગેરેએ પરણવવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. ખુમાનબાઈની કવિતા કોમળ અને રસિકી છે.

(શ્રી લાલ)

શ્રી લાલ ગુજરાતી એમણે સંવત ૧૮૭૫ ના અરસામાં હિંદી કવિતા લખી છે. એ બાંડેરના રહીશ હતા.

(જીવનલાલ નાગર)

બુંદીના રહીશ હતા. પોતે સંસ્કૃત, ફારસી અને વ્રજભાષાના સારા જ્ઞાતા હતા. એમને બુંદીના રાવરાજાએ સંવત ૧૮૯૮ માં પ્રધાનની પદવી

આપી હતી. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે પોતે સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. સખ્ય રાવરાણા બુંદીએ એમને તાજમી, હાથી, કટારી વગેરેનું માન આપ્યું હતું. સંવત ૧૯૧૯ માં આગ્રામાં દરબાર ભરાયો તેમાં એમને જી. સી. એસ. આઈ. નો ઈલ્કાબ એનાયત થયો હતો. એમની કવિતા સરસ પ્રશંસનીય થતી હતી. એમણે ઉષાહરણ, દુર્ગાચરિત્ર, ભાગવત-ભાષા, રામાયણ, ગંગાશતક, અવતારપણ અને સંહિતાભાષ્ય વગેરે લખ્યાં છે.

(બ્રહ્માનંદ સ્વામી)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ વ્રજભાષામાં કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા છે. એમના પૂર્વાશ્રમની હકીકત લખવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી. એમણે ગુજરાતીમાં અને વ્રજભાષામાં પદ, ગરબી વગેરે ઘણા પ્રકારની કવિતા કરી છે. જૂદા જૂદા પ્રકારની એમની કવિતાની સમગ્ર ગણતરી આઠ હજારની થાય છે. એમની કેટલીક કવિતા ઘણી જ ભાવભરેલી હોઈ રસમય, મીઠી, ચિત્તવેધક અને મનોહર છે. એમનો રચેલો “રેનકી છંદ” ઘણો વખણાય છે. એમના હિંદી-ગ્રંથોમાં “સંપ્રદાય પ્રદીપ” “સુમતિપ્રકાશ” અને “બ્રહ્મવિલાસ” મુખ્ય છે. એમની હિંદી કવિતા પણ મધુર અને ચાતુર્યભરી છે. એમણે રચેલા ઝુલણાની ભાષા વિકૃત વ્રજ જેવી ચારણી ભાષાના ભેળવાળી છે. આમાં કેટલાંક રૂપો અને શબ્દો છેક ઉતરતા પ્રકારની ઉર્દૂ જેવા ય છે. એમની કવિતા મોટે ભાગે સાફ હિંદી વાચન પુરું પાડે છે. બેશક ત્યાગી અને સાધુ હોવાથી સઘળું નીતિ અને સાંપ્રદાયિક મન્તવ્યથી ભરપૂર છે.

અંતર બ્રહ્મ વિચાર અર્થાંકિત, કામ કુબુદ્ધિ અહં મદ ટારે ।

સુંદરતા ઊર્મી સમતા મમતા, મદ મચ્છર માન નિબારે ॥

શીલ સંતોષ નિરંતર શોભિત, અંતરતે જગ મૂર ઉચ્ચારે ।

દૃષ્ટ સદા બ્રહ્માનંદ કહે, સહજાનંદ સો ગુરુદેવ હમારે ॥

इन्द्रियजीत अति उर धीरज, शूर सदा भ्रम दूर अंदेसा ।
 मायीक पास बिनाश कीये, शुद्ध ज्ञान प्रकाश दिवाकर जैसा ॥
 मच्छर मान गुमान नहि, नित दान अभयपद दायक वेसा ।
 इष्ट गुरु ब्रह्मानंद कहे, सहजानंद हे सुखसागर एसा ॥

(ब्रह्म विलास)

बगला बोलत रोषकर, मच्छी छांडहु भीर ।
 संघा बंदन करत हुं, दूर खडी रहो तीर ॥
 दूर खडी रहो तीर, अलौकिक रीत हमारी ।
 मत पारो तन छांय, हमहि नैष्ठिक ब्रह्मचारी ॥
 दाखत ब्रह्मानंद, कबुक मींचत दग खोलत ।
 मच्छी छंडहु भीर, रोष करी बगला बोलत ॥२॥

एक पग ठाढे रहत है, मत कोउ जीव दुखात ।
 कोउ बखत पर करत हे, ज्ञान ध्यानकी बात ॥
 ज्ञान ध्यानकी बात, काहुकु कबहुक कहेवे ।
 कोउ सती भाविक रखे, तो दो दिन रहेवे ॥
 दाखत ब्रह्मानंद, कहत निज महातम गाढे ।
 मत कोउ जीव दुखात, रहतहे एक पग ठाढे ॥३॥

भोरी मच्छी जायकें, घरघर कह्यो सुनाय ।
 अपने पनघट सिद्ध कोउ, बेठो ध्याम लगाय ॥
 बेठो ध्यान लगाय, चलो पूजनकुं जैये ।

महापुरुषके चरन, परस कर अति सुख पैये ॥

दाखत ब्रह्मानंद, नहि पतर अरु झोली ।
 घर घर कह्यो सुनाय, जायके मच्छी भोली ॥४॥
 मच्छी महातम जानके, गई नीकट दसबार ।
 पग कर पकडी पंचकुं, चंच ग्रही दोय चार ॥
 चंच ग्रही दोय चार, सिद्ध भये लोक छलनकुं ।
 बपुरी करत बकोर, ध्यान तज लग्यो गलनकुं ॥
 दाखत ब्रह्मानंद, ग्रही लखी अच्छी अच्छी ।
 गई नीकट दस बार, जान कर महातम मच्छी ॥५॥
 ऐसे साधु जगतमें, फीरतहि भेख बनाय ।
 उदर भरनके कारने, लोकनकुं भरमाय ॥
 लोकनकुं भरमाय, नही जानत हरी लेशा ।
 परधन परत्रीय काज, करत रहे जाप हमेशा ॥
 दाखत ब्रह्मानंद, ध्यान धरहे बग जैसे ।
 फीरत हे भेख बनाय, जगतमें साधु ऐसे ॥६॥

(ब्रह्मविलास)

रसिया रंग रास विलास करें, कटी जोर पीतांबरसे कसिया ।
 कसिया भर नेन चलावत हे, रंग रीझत भिज रसब्वसिया ॥
 बसिया सुरतें ग्रह त्याग चली, वजनार उजार लखी शशिया ।
 शशियादिक आनन कान धरे, कहे ब्रह्म सनेह गले रसिया ॥४॥
 उरमें बन माल बिशाल लसे, बिलसे रमनी धुनि नेपुरमें ।
 पुरमें त्रय व्याप रही मोरली, बन बाजत हे मधुरे सुरमें ॥

सुरमें नरमें नहि तुल्य छबि, खुसि शेष महेश अंग्रि धुरमें ।
 धुरमें पद पाय रीझाय हरि, धरी ब्रह्ममुनि मूर्ति उरमें ॥८॥
 बतियां घनश्याम कहो हमसें, रहे आज पिया कुनके रतियां ।
 रतियां दग होय रहे मुखतें, तुतलात हो बेन नई भतियां ॥
 भतियां पुनि हार उठे छतियां, गतियां कुन प्राप्त आ गतियां ।
 गतियां पग शिथिल होय रही, कहे ब्रह्ममुनि कुन सो बतियां ॥२०॥
 पियरा नहि जानत पीर सखि, मोय धीर धरात नहि हियरा ।
 हियरा बिन भेट भये अबतो, विधि कून कटे दुखके दियरा ॥
 दियरा दिल द्योत नहि तबलुं, जबलुं नहि ताप मिटे जियरा ।
 जियरा ब्रह्मानंद चाह जगी, रट एक लगी पियरा पियरा ॥३॥

रेनकी छंद.

सरसर पर सधर, अमरतर अनुसर, करकर वरधर मेल करे ।
 हरिहर सुर अवर, अछर अति मनहर, भरभर अति उर हरख भरे ॥
 निरखत नर प्रवर, प्रवर गण निरजर, निकर मुकुट शीर सबरनमे ।
 घण खपट फरर, घरर पद घूघर, रंगभर सुंदर श्याम रमे जीयारंग ॥१॥
 झटपट पट उलट, पलट नटवट झट, लटपट कट घट निपट लले ।
 कोकट अति उकट, त्रुटक गति धिनकट, मन डर मतलट लपट मले ॥
 जमुनांतट प्रगट अमट अट रट जूट सुर थट खेखट तैण समे ।
 घणरव पट फरर, घरर पद घूघर रंगभर सुंदर श्याम रमे ॥३॥

(रणछोडजी दिवान)

आध्यात्मिकां नूनागढनुं श्रेष्ठत्वं स्थापी नूनागढनी गेर तल्ली
 नांभनार पीर नागर दिवान अभरञ्जना पुत्र रणछोडजी पणु दिवान

હતા. તેઓ ઉત્કૃષ્ટ કવિ હતા. એમણે પ્રજાભાષામાં ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

(૧) કામદહન:—આ ગ્રંથમાં એમણે વસંત ઋતુનું વર્ણન બહુ સારું કરેલું છે. કાવ્યના અંતમાં કવિ લખે છે—

મદન કદન સંપત સદન, પંચવદન સુસ્વધામ;

દાસ સ્વાસ રણછોડકો, અમર રશ્મિયે નામ. ૧

(૨) શિવ વિવાહ:—એમાં શિવ વિવાહ અને “દક્ષયજ્ઞ ભંગ.” નું વર્ણન છે.

સાંઈ રુઠ્યો દેત, દુર્બુદ્ધિ અભિમાન પદ;

ચેતરિ ચેત અચેત, પ્રગટ હનૈ નહિ દંડસોં. ૧

(૩) શંખચુડાખ્યાન:—

તોલ્યો બાર હજાર, ચતુર બુદ્ધિ બાજારમેં;

સમતા પાયો જાર, નેક એક પેંજારસોં. ૧

રામ રહે ન, રહે ઘનશામ ન, કામકિ લોક કહાનિ કહેરી;

શુંભ નિશુંભ ગયે જગસોં, બલિરાજકો રાજ ન કોડ લહેરી;

રાવન લંક તર્જી સત ભાવન, ગાવનકોં અવ ગાથ ગહેરી;

દામ રહે નહિ, ધામ રહે નહિ, નામ સદા રણછોડ રહેરી. ૧

(૪) ત્રિપુરાખ્યાન

(૫) કાલશ્વંજ આખ્યાન

(૬) મોહની છલ

એમાં સમુદ્ર-મંથનનું અને મોહિની રૂપનું વર્ણન કર્યું છે. એમાં એક દોહરો નીચે મુજબ છે—

નેહિ કિયે, સિરપર લિયે, સ્વલ સંધીસે દૂર ।

કુટિલ અલક તૂટે જ્યુકચ, સંધી ન હોય જરૂર ॥

(૭) વ્રાહ્મણની ચોરાસી નાતોના નામોનું કાવ્ય.

(૮) અંધકાલ્યાન

(૯) નાગર વિવાહ

આ કાવ્યમાં કવિએ એક કોયડો મુક્યો છે. અદાર નાગર અને અદાર ગૌડ બ્રાહ્મણો દેવ પાસે કન્યા માગવા ગયા. દેવે દયા કરીને ૧૮ સ્ત્રીઓ આપી. કોણ સ્ત્રી લે એની તકરાર થઈ. તેમાં નાગરે ફેંસલો કર્યો કે બધાએ કુંડાળામાં ઉભા રહેવું અને એકથી ગણતાં સાતમે આવે તે અકેકડી કન્યા લે. આ વાત સહુએ કબૂલ કરી. નાગરોએ બધાને નીચે મુજબ ઉભા રાખ્યા. ન્યાં x છે ત્યાં નાગર, ન્યાં o છે ત્યાં ગૌડ.

```

x o x x x o o o o x o x x x x
x ... .. ... .. ... .. ... .. o
૧° ... .. ... .. ... .. ... .. ... .. o
o ... .. ... .. ... .. ... .. ... .. o
x o o x x o o x x o o o x x x

```

(૧૦) બુદ્ધેશ્વરબાવની—એમાં શિવમહિમાનાં આવન કવિત્ત છે.

(મુક્તાનંદ સ્વામી)

સ્વામીનારાયણ—સંપ્રદાયના સાધુ મુક્તાનંદજી ગઢડાના મંદિરમાં રહેતા હતા. એમણે ગુજરાતી કવિતા પણ લખી છે. હિંદીમાં એમણે “વિવેકચિંતામણી” અને “સત્સંગશિરોમણી” નામે બે કાવ્યો લખ્યાં છે. અને ત્રીથો સદ્ધર્મ પોષણ વિષયે લખાયેલાં છે. એ સ્વામીજી સરોદો સારો વગાડતા. એ કુશળ ગાયક પણ હતા.

મેરો તો સુખદાયક તુમહી મુરારી

તુમ વિના ઔર દેવ નહી જાચુ एही हृद टेक हमारी ।

लोभोन कुं जैसे धन सुखदायक कामिनकुं जेसी नारी ॥

તુમ કારન જોગન હોઈ બેઠી અસત આસ સબ હારી ।

रसिक सङ्गणा पीया तेरे मुख उपर मुक्तानंद बलिहारी ॥

(દયાલ)

સંવત્ ૧૮૮૭ ના અરસામાં દયાલ નામના ગુજરાતી વ્રાહ્મણે
“દાયદીપક” નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો.

(પ્રેમાનંદ સ્વામી સંવત્ ૧૯૦૫)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રેમાનંદ સ્વામી પણ ગઢડાના મંદિરમાં
રહેતા હતા. એઓ પોતે ઘણા સારા ગવૈયા હતા. એમની કવિતા બહુધા
રાગદારીની છે. એમણે હિંદીમાં ૭૦૦૦ અને ગુજરાતીમાં ૩૦૦૦ પદ
વગેરે બનાવ્યાં કહેવાય છે. એની કવિતા ઘણી રસભરી અને ભાવવાળી
છે. મોહક કવિતા અને પ્રેમ ભાવના વડે એમને પ્રેમસખી એવું બિરૂદ
પ્રાપ્ત થયું હતું.

आई घटा गगन घन गरजत, सैयोंरे

नंद नंदन बिन कल न परे जिया तरजे ।

एक अंधियारी दामिनी दमकत रु

झरमर झरमर महरा झगके तीसरो बपैया

पियु पियु तरसे—आई०

प्रेमानंद कहे झरी बरसत पानी

निटुर नाह मेरी एक न मानी

कीनो गवन बरजत बरजे—भाई०

(૨) મધુવનકે મદન મોરવા

કલશ્વ બોલત કુકુકુકુકુ ક્ષનત કરત શીગોરવા—મ૦

રેન અંઘારી કારી બીજુરો ચમકત

ગગન ગરજે ઘનઘોરવા—મ૦

મદન નિશાચર મારત કુસુમ—સર

સરજત તન બરજોરવા

ચરન આયે ચિત ચોરવા—મ૦

પ્રેમાનંદકે નાથ બિન વ્યાકુલ

ચંદ બિના ઝ્યું ચકોરવા—મ૦

(લલ્લુજીલાલ)

લલ્લુજીલાલ જાતે ગુજરાતી અવદીય પ્રાક્ષણ અને આગ્રાના રહીશ હતા. એમનો જન્મ સંવત્ ૧૮૨૦ માં અને મૃત્યુ ૧૮૮૨ માં થયું હતું. એ ગૃહસ્થ કલકત્તાની ફાર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં નોકર હતા. એમણે વ્રજભાષા મિશ્રિત ખડીબોલીમાં ગદ્યમાં શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધના સારરૂપ “પ્રેમ-સાગર” નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. એમાં કોઈ જગ્યાએ દોહરા, ચોપાઈ પણ લખી છે. આ ગ્રંથ બહુ મનોહર બન્યો છે. અને શિષ્ટ ગ્રંથ તરીકે ઉત્તરપથમાં શિખવાય છે.

પ્રેમસાગર, લતાયક હિંદી, રાજનીતિવાર્તિક (ભાષાહિતોપદેશ), સંસહસભા વિલાસ, માધવ-વિલાસ, સતસદ્ગી ટીકા, ભાષા વ્યાકરણ, મસાદિરે ભાષા, સિદ્ધાસન બત્રીસી, ખેતાલ પચ્ચીસી, માધવાનલ અને શકુંતલા એ એમના બીજા ગ્રંથો છે. આ ગૃહસ્થ ઉત્તરપથમાં હિંદી ગદ્યના જન્મદાતા કહેવાય છે. એમની પૂર્વે ઘણા ગદ્ય લખનારા થઈ ગયા છે; પરંતુ તેમના ગ્રંથ સુંદર ન હોવાથી પ્રખ્યાત થયા નથી. લલ્લુજીલાલે પોતાના ગ્રંથમાં દોહા વગેરે પણ સારા બનાવ્યા છે.

એમના પ્રેમસાગરમાંથી થોડાક ઉદાહરણો આપીશું.

(૧) एक दिन सब ब्रजवाला मील स्नानको घटघाट गई, ओर दहौं जाय, चोर उतार, तीर पर धर, नम्र हो, नीर में पैठ, लगी हरिके

गुन गाय गाय जल कीडा करने; तीसी समै श्री कृष्ण भी बंसीबटकी छोहमै बैठ धेनु चरावते थे. दैवों इनके गानेका सबद सुन वे भी चुपचाप चले आये, और लगे छीपकर देखने; निदान देखते देखते जो कुछ इनके जी में आई, तो सब वख चुराय, कदम पर जा चढे. गढडी बांधी आगे धरली; इतने में गोपी जो देखे तो तीर पर चीर नहीं. तब गवराय कर चारों और उठ उठ लगी देखने. और आपसमें कहने लगी की अभि तो यहाँ एक चिडीया भी नहीं आई, बसन कौन हर ले गया भाई. इस बीच एक गोपीने देखा, की सीरपर मुकुट, हाथमें लकुट, केसर तिलक दीये, बनमाल हीये, पीताम्बर पहरे, कपडों की गढडी बांधे, श्री कृष्ण कदम पै चढ छीपे हूए बैढे है. वह देखते ही पुकारा, सखी, वे देखो हमारे चीतचोर चीरचोर कदंब पर पोट लीये वीराजते है. यह बचन सुन और सब युवती श्री कृष्णको देख लजाय, पानीमें पैठ, हाथ जोड शीरनाय, बीनती कर हाहाखाय बोली. अध्याय—२३.

(२) और सुनो, जिन जिन ने जैसे जैसे भावसे श्री कृष्णको मानके मुक्ति पाए सो कहता हूं. कि नंद जसोदादीने तो पुत्र कर बुझा; गोपीयोने जार कर समझा; कंसने भयकर भजा; ग्वाल वालोने मित्र कर जपा, फांडवोने प्रीतम कर जाना; सीसुपालने शत्रु कर माना; यदुवंसीओने अपना कर जाना; और जोगी जती मुनियोने ईश्वर कर थापा. अंतमें मुक्ति पदारथ सबहीने पाया. अध्याय ३०

(३) महाराज, जिस काल सब गोपीयाँ अपने अपने झुंड लीए, श्री कृष्णचंद्रजी जगत् उजागर, रुप सागर से धाय कर जाय मिली की

जैसे चौमासेकी नदीयाँ बल कर समुद्रको जाय मिले. उस समैका बनाव की शोभा बीहारीलाल की कुछ बरनी नहीं जाती. की सब साँगार करे, नटवर भेख धरे, ऐसे मनभावने सुन्दर सुहावने लगते थे, कि ब्रजयुवती हरि छबी देखते ही छक रही. तब मोहन विनकी क्षेम कुशल पूछ, रुठे हो बोले. कहो रात समै भूत प्रेतकी बीरीयाँ भयावनी बाट काट उलटे पुलटे दल्ल-आभूषण पहने, अती घवराई, कुटुंबकी माया तज, ईस महा बनमें तुम कैसे आई. ऐसा साहस करना नारी से उचित नहीं. अध्याय ३०

(४) इसमें कीतनी एक दूर जाय के देखते क्या है, की कंसके धोबी घोड़े कपड़ों की लादीयाँ लादे, पोटे मोटे लीये, मदपीये, रंगराते कंस जस गाते, नगरके बहारसे चले आते हैं. उन्हें देख श्री कृष्णचंद्रने बलदेवजी से कहा की, भैया, इनके सब चीर छीन लीजिये, और आप पहर, ग्वाल वालोंको पहराय, बच्चे सो लुटाय दीजिये. भाईको यों सुनाय सब समेत धोबीयोंके पास जाय हरि बोले:—हमको उजल कपड़ा देहू, राजही मीली आवें फीर लेहू ॥ जो पहेरावनी नृपसों पैहे, तामें तें कलु तूमको दैहै ॥ इतनी बातके सुनते ही वीनमें से जो बडा धोबी था सो हंसकर कहने लगा.

राखैं घरी बनाय, न्है आवौ नृप द्वारलों

तब बीजी पट आय, जो चाहो सो दीजियो—

बन बन फीरत चराबन गैया, अहीर जाति कामरी उढैया.

नटको भेस बनाय कै आयै, नृप अंबर पहरन मन भाऐ,

जूरोके चले नृपतीके पास, पहिरावनी लैवकी आस.

નેક આસ જીવનકી જોડ, સ્વોવન ચહત અબહી પુની સોડ ॥
 યહ બાત ધોબીકી સુનકર હરિને ફીર મુસકુરાય કહા, કી હમ તો
 સુધી ચાલસે માંગતે હૈ, તુમ ઝલ્ટી ક્યો સમજતે હો. કપડે દેનેસે કુછ
 તુમારા ન બિગડેગા, બરન જરા લાભ હોગા. યહ વચન સુનકર રજક
 ઝુંઝલાકર બોલા. રાજાકે બાતો પહરનેકા મૂંહ તો દેસ્વે, મેરે આગેસે
 જા, નહી અમી મારડાલતા હું. ઇતની બાતકે સુનતે હી ક્રોધ કરી શ્રી
 કૃષ્ણચંદને તીરછાકર એક હાથ મારાકી, વીસકા શીર મુઠડસા ડડ ગયા.

(મોહનલાલ)

મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ નામે વીસલનગરા નાગર અને મથુરાના
 રહીશ હતા. જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોમાં દિવાનપદ ભોગવ્યા આદિ નિવૃત્તિમાં
 સમય ગાળતા હતા. એમને હિંદી-સાહિત્ય પર સતત રૂચી રહેતી. અને
 એમણે હિંદીમાં બાર પુસ્તકો બનાવ્યાં છે. પુરાતન શોધખોળનો વિષય
 એમને ઘણો પ્રિય હોઈ એમનું બહુ માન હતું. કવિરાજ શામળદાસજીએ
 પૃથ્વીરાજ રાસો એ માત્ર કાવ્યનિક છે એમ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.
 તે વખત “ રાસો-અંરક્ષા ” લખીને એને અસલ સિદ્ધ સાબિત કરવાનો
 મોહનલાલજીએ પ્રયત્ન કર્યો હતો. રાસાની પાછળ એમણે
 બહુ તકલીફ ઉઠાવી હતી અને એ વિષય અંગે એમનું કહેવું પ્રમાણભૂત
 મનાતું. હાલ એમનું શરીર પડી ગયું છે.

(ગોવિંદભાઈ ગિલાભાઈ)

ગુજરાતી ખવાસ ગોવિંદભાઈ ગિલાભાઈ કાઠિયાવાડના ભાવનગરના
 મહાલ શીહોરના વતની હતા. એમનો જન્મ સંવત્ ૧૯૦૫ માં અને મૃત્યુ
 સંવત્ ૧૯૮૧ માં થયું હતું. એમને ત્યાં લાખાના પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ
 છે. ભૂખણ કવિના કાવ્યનું શુદ્ધ-અંસ્કરણ પ્રગટ કરીને એમણે હિંદી-

સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી હતી. એઓ જાતે પણ વ્રજભાષામાં સારી કવિતા કરતા. નીતિ વિનોદ, શૃંગાર સરોજીની, ષટ્ક્રતુ, પાવસ-પયોનિધી, સમસ્યાપૂર્તિપ્રદીપ, વક્રોક્તિવિનોદ, શ્લેષચંદ્રિકા, પ્રારબ્ધ પચ્ચીસી, પ્રવીણસાગરકી બારહ લહરી અને ગોવિંદજ્ઞાનબાવની એ એમની સુંદર કૃતિઓ છે.

(દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ)

આપણા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ વ્રજભાષામાં પણ કવિતા કરી છે. ભુજની પોશાળમાં એમણે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આખી જીંદગી એમને ગુજરાતી ભાષાની સેવામાં ગાળી હતી. વ્રજ ભાષામાં એમણે એક “શ્રવણાખ્યાન” નામનું કાવ્ય બનાવ્યું છે અને તે બલિ-રામપુરના મહારાજને અર્પણ કર્યું છે. એમની વ્રજ ભાષાની કવિતા અને શ્રવણાખ્યાનને અંગે કવિ-ગોકુળનો અભિપ્રાય અમે નીચે આપીએ છીએ—

શુભગ અર્થ ગુન ભરે, સલિલ શુભ તાપ પાપ હર ।

છંદ અનેકન માંતિ, બિરાજત સોઈ જલચર ॥

માત પિતાકી ભક્તિ, પ્રેમ દૃઢ નેમ અછૈ વર ॥

પરમહંસ મુનિ મહત, પરસ્પર પછપાત કર ॥

લહી વેદ પુરાન અનેક મત, સત સંગતિ શુચિ વિમલ મતિ ॥

વૃજ દરશિ પરશિ સતગતિ રહૈ, શ્રોન કથા તીરથ નૃપતિ ॥ ૧ ॥

“ દણ્ડક ”

છંદ પરબંધ રીતિ જલચર જીવ જામૈં,

માત ઔ પિતાકી ભક્તિ બારી અમિરામકી ॥

ચારુ ચિત્ર મુષન તરલહૈ તરંગ તુંગ,

અમત ભવર મૂરિ ધૂનિહૈ વિરામકી ॥

राजै गुनबोज गहीराई है गंभीरताई,
नव परभाव भावै घाट विसरामकी ॥

सविता सुतासी वृज पावन करन इत,
आई कविताई कवि दलपतिरामकी ॥

श्रावणाभ्यानभांथी थोड़ा अवतरणो अस्थाने नहि लभाय—

श्रवन कहै तव पितु घर ठरनां, तव मम पितरन, का गति करना ।
सुनि सावित्रि कहै सिर नामी, क्षमा करहू सुनि मम वच स्वामी ॥१०३॥

जब वय वृद्ध पितर निज पावै, सुपुत तबे तिन स्वर्ग पठावै ।
काशोके करवतैं कटावै, अरु गंगाजल माँहि बहावै ॥१०४॥

गंगा सम सरयू गतिदाई, वेद पुरान कहत गुन गाई ।
सर्जुमें हृद यहै अगाधा, बहूत पुनित हरहि भव बाधा ॥१०५॥

जल प्रवेश तव पितरन करनां, सुपुत्रताको यश शिर धरनां ।
करही पितु मातुन कल्याना, ताके सम सुत कौन सयाना ॥१०६॥

में मन क्रमसे दासी तुम्हारी, सासु उठाई लहों सिरधारी ।
तुम निज तातकुं योहि उठाओ, उक्त प्रमान स्वरग पहुँचायो ॥१०७॥

(२) मनहूतें मायरकी ममता न मूकै कबु,
अंतरमें अल्प बोज राखे नहि अन्यका ॥

सौध तजि कैसे मन मानै पेखी पर्नकुटी,
नागरिकों कैसे रुचै आश्रम अरण्यका ॥

विविध वसन तजी कैसे रुचै बल्लकल,

धिक अवतार होत अवतार धन्यका ॥

मेरी सीख सीखो तो सिखामन या सीखी लेना,

निर्धन न लेना कबु धनी की सुकन्यका ॥१२॥

(३) अंधीनको चलनो अटक्यौ घटकों दुख संघट आइकें घेर्यो ॥
दृष्टिन दैवत दूरि गयौ अब आदित्य टारि शकै न अंधेरो ॥
दांतकी पांत परी भुजको बल भाग गयौ श्रुतिके बल मेरो ॥
रे विधि वृद्धपनो पसयों बहु जोबन जोर गयो कित मेरो ॥१७॥

(४) ग्रीषम भीषम ताप तपै वसुधा भई वीषम बारि बिनाकी
वानरको सिर फाटी परै तो कह्या नरकी रही बात कह्याकी
वात सहात निवास विषै न प्रवास विषै कहुं क्या प्रसर्याकी
राह नहीं पुनि दाह लगै श्रौन कियो अवगाह एकाकी
घेरी रही घनघोर घटा चपलाकी छटा चमकै बहु पासै
मोर करे तरु के पर तांडव खांडीव सी बनकी भुवि भासै
कुंज समान कहै दलपत्ति बडे अरविंदन वृंद विकासै
आतुरतासैं गहे विरहातुर चातुरका चित्त चातुर मासैं

(५) कावरीकी तुलातुल्य खगोल भूगोल नाहि
परम पुनीत मोछ पदवीकी पायरी
त्रिवेनी को तत्व ताकी त्रिरज्जु के तुलनाहि
कौन गिनतीमें गंगा गोमती गोदावरी
कावरीको दंड यमदंडको विखंडकारी
कावरी नहि है भवनिधिकी है नावरी ॥

કાવેરી કાવેરી કહા કરત હોં કૃપાનાથ

કાવેરીકોં કૃતારથકારી તોરી કાવરી ॥ ૨૨ ॥

પિતૃભક્તિ અને જૂદા જૂદા રસથી ભરપૂર શ્રવણાખ્યાન એક સુંદર કાવ્ય છે. શૃંગાર-રસ અને નાયક-નાયિકા ભેદથી ભરેલા હિંદી-સાહિત્ય સાગરમાં અવગાહન કરેલા કાવ્ય વિશારદ મિશ્રગંધુઓ આ કવિની કવિતાને “સાધારણ શ્રેણીમાં મૂકે છે! કવીશ્વર દલપતરામજી શૃંગાર રસ ઝાઝો લખતા નહિ. છતાં કોઈ કોઈ વખત એમણે કરેલી એવી કવિતા મળી આવે છે. પૂર્વે એમણે એક વખત પૂરેલી સમસ્યાપૂર્તિનો દાખલો આપ્યું. સમસ્યાપૂર્તિમાં “ રાધે આધે બૈનસોં અગાધે મંત્ર સાધે હૈ ” એ લીંટી છેલ્લે આવે એવી કવિતા કરવાની હતી. ઘણાએ જવાબ આપ્યા હતા પણ એમની કવિતા સૌથી સુંદર હતી.

ભ્રમર કુટિલાકાર, નૈનબિંદુ મધ્યધાર,

માનહુ ઑંકાર કે આકાર આધે આધે હૈ.

હિય હુપેં હેમહાર જંત્ર કે આકાર જાનો,

બિચ કુચ કુંભ ધાર ઇષ્ટ કો અરાધે હૈ.

કિન્હેં બશ ઘનશ્યામ કહેં દલપતિરામ,

ગોપ સુતા ગોપ્ય ગુન તો હિ મેં અગાધે હૈ.

આધે આધે આશ્વરકોં બોલી સોલી નન આધે,

રાધે આધે બૈનસેં અગાધે મંત્ર સાધે હૈ ॥ ૧ ॥

(મહારાવ લક્ષ્મણીજી) *

એઓ કચ્છના મહારાજા હતા. એમનો બનાવેલો “ લક્ષ્મણી-શૃંગાર નામનો ગ્રંથ એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે. વજ્રભાષા પર એમનો સારો કાણુ હતો.

* આ કવિની હકીકત મી. રતિકાન્તે પુરી પાડી છે.

(વિશ્રવ્ધ નવોઢાની રતિ-કેલીનું સ્વરૂપ)

સીસસોં સીસ, મુઁ મુઁ છતિયૌં અપની છતિયૌં બરજોરી
 બાહુસોં બાહુ લપેટી લઈ કટિસોં કટી ગાઢિ કરી હૈ કિશોરી
 જોંઘસોં જંઘનિ પિંઢિસોં પિંઢન બૌંધે પગેપગ ઘુંઘરુ ઢોરી
 રાતિકી રીઝ લલિ મૈં સલ્હી તલ તૈં મોરે ચિત્તમેં ચિત્ત વિહારી

(શ્રી કૃષ્ણરામ મઢ.) *

ઇ. સન્ ૧૯૩૫ માં અમદાવાદમાં ભરાયેલ “ નિખિલ ભારતવર્ષિય વૈદ્ય સંમેલન પચીસમા અધિવેશન ” ના સભાપતી વૈદ્ય-ભૂષણ શ્રી ગોવર્ધન શર્મા ડાંગાણી ભિષકકેશરી ભારતના ધુરંધર વૈદ્યોના સન્મુખ અમદાવાદના ગૌરવ અને સંસ્કૃતીના વખાણ કરતાં એ કવિના વિષયમાં નિત્રલિખિત ભાષણ આપ્યું હતું—

“ ભટ્ટ-મેવાડા જાતીય, આયુર્વેદના વિદ્વાન શ્રી લક્ષ્મીરામજી રાજવૈદ્ય ગુજરાતની રાજધાની અમદાવાદના જ વિદ્વદ્ગણ હતા. શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ પ્રતાપસિંહજી દેવના સમયમાં એઓએ જયપુરમાં જન્મ પોતાની આયુર્વેદિક-ચિકિત્સાના ચમત્કારવડે મહારાજાને મુગ્ધ કરી મહોદું સન્માન અને આશ્રય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. લક્ષ્મીરામજીના પૌત્ર શ્રી કુંદનરામજી હતા જેમણે યૂનાની ચિકિત્સાનો “ હિકમન્મન્દારબન્ધ ” ગ્રંથ લખ્યો હતો.

સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર, નાના કાવ્યોના કર્તા શ્રીકૃષ્ણરામજી એમના પુત્ર હતા. અનેક પ્રકારની સિદ્ધૌષધિમણિઓને એકત્રિત કરી ભટ્ટ શ્રીકૃષ્ણરામજીએ “ સિદ્ધમેષજમણિમાલા ” નું ગુંફન કાવ્ય રસ પૂર્ણ શબ્દાલંકારમય શૈલીમાં કર્યું છે. એઓ જયપુર નરેશ માધવસિંહજીની

* આ કવિની હકીકત મી. રતિકાન્તે પુરી પાડી છે.

સભાના એક સભ્ય, સાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટ આચાર્ય, કવિ અને ખીન્નઃ
ધન્યન્તરી હતા. ”

એમનું ઘર હળુ પણ વાદેશ્વરની પોળમાં છે. એમના ત્રણ
પુત્રો પૈકી એ હળુ અવિત છે.

ઘનાસા ચૌમાસા ઘનઘન ઘટા સાબન ઘુટી

હરાસા યે ઘાસા બનચિચ ભરાસા ગુથ રહા

જવાસાકા રાસા જલકર જરાસા રહરયા

તમાસા હૈ શાસા ત્રિભુવન પિપાસા મિટ ગઈ

બૈઠી બાલ અરાન મેં સિચરહે પંચા સપટાનમેં

મોતી કેશ ઘટાનમેં લસત હે લાલી દુપટાનમેં

લાગી खेल बटानमें मदलके नैना सपटानमें

पागी प्रीत पटानमें हसि सखी हारे लपटानमें

જાદા જોર મિજાજ તેજ જગમે જીવન જુલુમ હાજમા

જાકે કાજ જના—જના જતનસે જૂઝે અજી દીજિયે ।

જા બાજાર જહાં જહાંર જડતે જોરી મજેસે સજે

તાજા યોજ જરા જરુર જરદા જાના મુઝે જાજરુ ॥

રાધા નાગર નેહસાગર મહા ગોવિંદ માધો હરી

ગોપીકાન્ત કૃપાકટાચ્છ કરિ તેં કુબ્જાહુ કબજે કરી ॥

કેતી મંજુ નિકુંજ મેં વ્રજબધૂકંદર્પ પીરા હરી

મેરી બેર કહોજુ કારન કહા જો બેર ઇતી કરી ॥

એજ કવિના રચેલાં ખીન્ન સંસ્કૃત કાવ્યો પણ જોવામાં
આવે છે જેમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલા નિમ્નલિખિત ગ્રન્થો છે.

(१) सिद्धभेषजमणिमाला.

(२) जयपुरविलास.

(३) पलाण्डूराजशतक.

(४) होला—महोत्सव.

(५) मुक्तकमुक्तावल्याम्.

(६) सारशतक.

हिंदी मिश्रित संस्कृत कविता अहुज गंभीर अने मन्त्रनी
होवाने कीधे थोडाक अेना पणु उदाहरणो आपीशुं.

अन्यां कामपि तुन्नवायवनितां मातंग कुम्भस्तनीं
दृष्ट्वा सस्मितमाह “जान तुमरी काहेकि ये अंगियां” ।

निघ्नन्ती नितरां कटाक्षविशिखैः सा वाग्विदग्धा पुनः
साभिप्रायमुवाच हाथ धरिके सीनेपे मल्मल्सही ॥

दृष्ट्वा कामपि तुन्नवायवनितां ताम्बूलरागाधरां
साकूतं निजगाद दर्जन सुही चाहे सुही लीजिये ॥

सर्वाङ्ग स्फुटयौवने स्पृहयति त्वत्सेवनं मे मनः—
प्रौतिष्ठ त्वरितं प्रसीद “हमरे सीने के लागो जरा” ॥

(कवि फकीरुद्दीन)

अे कवि सुरतने। रडेवाशी हतो अेमने। जवन-वृत्तान्त संपूर्ण
उपलब्ध थतो नथी.

सूरतको सार गयो, लोक को व्यवहार गयो,

रोजगार डूब गयो, दसा ऐसी आई है.

टूटि गए साहूकार, उठ गई धीर धार,
 नहिं कोऊ-कोऊ यार बैरी सगो भाई हैं.
 खाने कूँ तो विष नहि रहने कुँ घर नहीं,
 बात कहा कहूँ यार सभी दुःखदाई है.
 कहत फकीरुदीन सुन ए चतुर जन,
 टूटि गए तो भी पक्के सूरति सीपाई है.

(भट्टार्क कनककुशल)*

એ કવિનું રાજ્ય લખપતીના યશઃવર્ણન પર લખાયેલું “ લખ-
 પતી-યશ-સિંધુ ” નામનું પુસ્તક ઉપલબ્ધ થાય છે.

अचल विन्ध्यसे अनुत्र किधौं ऐरावत उरत
 विकट वैर वैताल कनक संघट जब क्रुरत
 अरि गढ गंजन अतुल सदल श्रृंखल बल तोरत
 अरर गल्ल मद मरत सजल, सुंडनि अकओरत
 ऐसे प्रचंड सिंधुर अकल, महाराज जिय मान अति
 पण दिछीस लखपतिको, कहे जगत् धनि कच्छपति ॥

(जसुराम)

એમનેા મુખ્ય ગ્રન્થ રાજનીતિ વિષય પર લખાયેલો છે. આ
 કવિ ભરૂચ-જિલ્લાના આમોદ ગામનેા રહેવાશી તથા જામનગર રાજનેા
 આશ્રિત કવિ હતા.

पढिबे ते मालुम पडत पाछी नीति अनीति ।

जसुराम चारण कही राजनीति की रीति ॥

* આ કવિની હકીકત મી. રતિકાન્તે પુરી પાડી છે.

આ કવિએ પોતાના આશ્રયદાતાની ભત્સના કરી હતી. ઉક્ત રાજ્યનીતિનો ગ્રન્થ ૧૮૧૪ માં લખાયેલો હતો.

જસુ ન જાવૈં જામસું, બડ માટન કોટેક
તેરે માંગન બહુત હૈ, મૈરે મૂપ અનેક
રાજાકે વજીરનકો સબૈ લોક જસુરામ
તમોલી કે પાન જ્યોં સેવારબેઈંં ચાહિયે
રાજનીતિ રાજકે બજીરનકું જસુરામ
ગુડ હી તે મરે વાકો વિષ તેન મારીયે
ચાતુક દાદુર મોર છિતિ સદા નિવાહત નેહ ।
નૃપ એસે જસુ ચાહિયે જૈસે ચાહિયે મેહ ॥

(હીરાચંદ કાનજી)

મોરખીના રહીશ હીરાચંદ કાનજી એમણે પણ ભાષાનો અભ્યાસ સારો કર્યો હતો. એમણે અમદાવાદમાં થોડો સમય વસી તે અરસામાં “ હીરા શૃંગાર ” નામનું હિંદીમાં નાનું કાવ્ય લખ્યું હતું. આ “ હીરા શૃંગાર ” અને “ સુંદર શૃંગાર ” બન્ને એમણે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. એમણે “ પિંગળાદર્શ ” નામે એક પિંગળનો ગ્રન્થ બનાવ્યો છે. એ ગ્રન્થમાં એમણે લખેલો “ રેનકી છંદ ” હીક છે. આ કવિ કવીશ્વર દલપતરામજી અને નર્મદાશંકર કરતાં પોતાને બહુ ચઢિયાતો માનતો. અને વાતમાં ‘દેલો’ અને ‘નરમો’ એવા શબ્દો વાપરતો. નર્મદાશંકરના માટે તો એણે એક ન્હાની પચ્ચીસેક પાનાની ચોપડી શિલા પ્રેસમાં છપાવી હતી, જેનું નામ આડંબર ભર્યું “ મિથ્યાભિમાન મત ખંડન ” એવું આપ્યું હતું અને એમાં વિવેક બહાર જાહેર લખાણ કર્યું હતું. એના લખેલા કાવ્યાદર્શ નામે પિંગળમાં આવેલા “ રેનકીછંદ ” નું ઉદાહરણ આપ્યું.

નટવર પટ પીત ચટક રવિ છટકસિ કનક કટક કર ઢર ડટહો ।
 કટિતટ કટિસૂત્ર પાટ પટિ ગુંફિત ઘનન ઘંટિકા ષટુ તુટહી ॥
 મુકુટ લટક મુલકિ મટક છટકત છબિ, ફટક શશિકિ અટવી અટહી ॥
 યમુના તટ નિકટ બંસીવટ અવિકટ શકટ મજન સંકટ કટહી ॥
 સુકટાછ કટારિ છટાકિ ઘટા ઊર આધિ ઘટાવત ભાવત હૈ ॥
 સુપટાવત માંગ લટાકિ સટા લપટાત જુ ઇડિન આવત હૈ ॥
 મનુ હેમ અટાનિ ફટાધર ધાવત કામ જટાન ફસાવત હૈ ॥
 યમુના તટ નિકટ બંશિવટ અવિકટ શકટ મજન સંકટ કટહી ॥

(સ્વામિશ્રી-૧૦૮-મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી)

આ વિષય વિષે વિચાર કરતાં સ્વામિશ્રી-૧૦૮-મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીનું સચોટ અને જીવસાદાર હિંદી ગદ્ય-સત્યાર્થ પ્રકાશને ભૂલી જવાય એમ નથી.

મહર્ષિના જગવિદિત જીવન ચરિત્રને અંગે કશું કહેવાની જરૂર નથી.

ગયા સૈકામાં માળવાના એક વિસલનગરા નાગરે હિંદીમાં “ લંબોદર લીલાંબુનિધિ ” નામનું કાવ્ય લખ્યું છે, જેમાં ગુજરાતમાંથી વિસલનગરા નાગરોનાં ચૌદસે કુટુંબો માળવામાં વસવા ગયાનો કેટલોક ઇતિહાસ છે.

વસંત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ—અમદાવાદ.

